

TUDÉTKIVITŐ

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

> Futball, erőszak, Nagykörút-----Koós Levente

> Görög történetek-----Vincze Xénia

> Fehér Lajos és az 1968-as csehszlovákiai bevonulás-----Papp István

= 2021 = 02

////

Impresszum

Főszerkesztő: *Pócs Nándor*

Szerkesztők: *Katona Klára*
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedüs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Kondor Tünde*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép, szövegközi fotók: operatív technikai eszközök.
A fotók kiválasztásához köszönjük Müller Rolf segítségét.
ÁBTL I.II.8. BM III/V. Csoportfőnökség iratai

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*
A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.
Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

ABTL

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Támadószekció ===

PAPP ISTVÁN

Hiányzó szavak. Fehér Lajos rádiós és televíziós beszéde a csehszlovákiai invázióról 7

KOÓS LEVENTE

„A Népstadion jelentős részét elborította az égő papír”
Kollektív erőszak és futball Magyarországon 1956 előtt és után 29

=== Rácsok között ===

VINCZE XÉNIA

„...az aktára Gerő elvtárs is azt írta, hogy lássa Rákosi elvtárs”
Görög internáltak Kistarcsán 53

=== Messzelátó ===

CSEH GERGŐ BENDEGÚZ

Auf Wiedersehen, BStU! Egy legendás intézmény hagyatéka 77

ANNA MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK

A lengyel Nőtörténeti Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Intézetének levéltári anyagai. 93

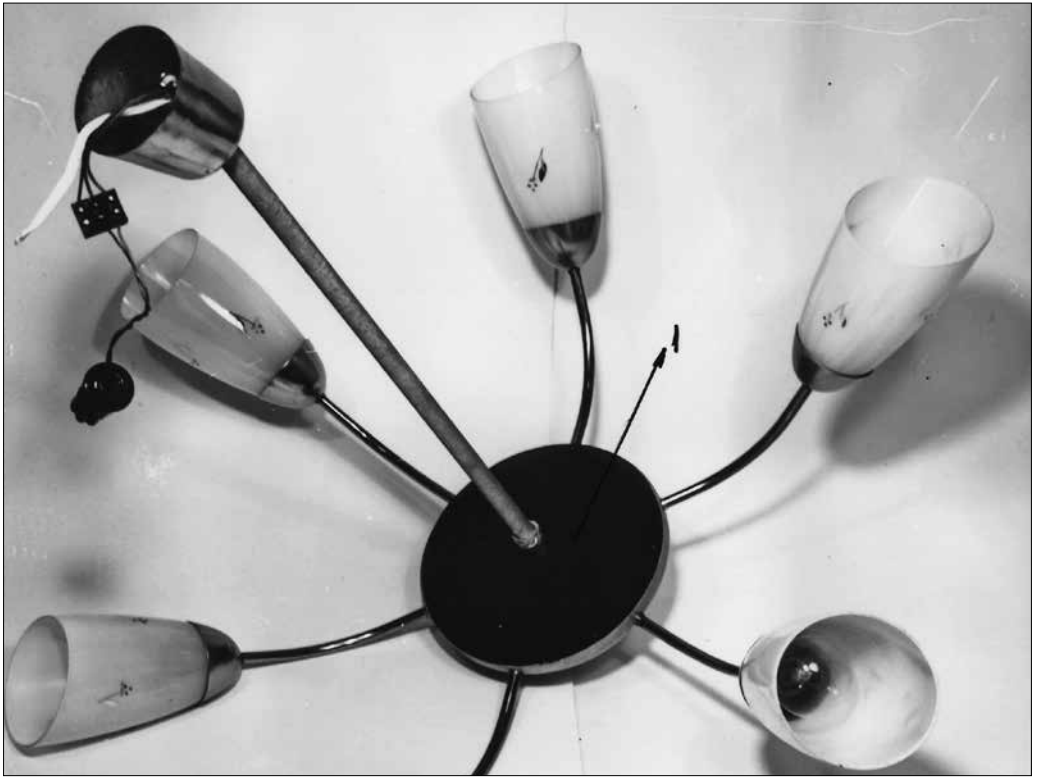
=== Szemle ===

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

Kiváltságos zsidók, 1944 IOI

= Támadószekció =
////////////////////

===== Papp István =====

/// Hiányzó szavak

Fehér Lajos rádiós és televíziós beszéde a csehszlovákiai invázióról

1968. augusztus 30-án az országos és a megyei napilapok műsorváltozásról adtak hírt. Az egységes szövegű rövid közlemény így szólt: „*Fehér Lajos, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a kormány elnökhelyettese ma 19 órai kezdettel a Kossuth adón és a televízióban válaszol a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban hozzá érkezett kérdésekre.*”¹ A rendkívül szokatlan bejelentésről az újságolvasók általában a címlapról tájékozódhattak, vagy legalábbis a belpolitikai híreknek szentelt 3. oldalon olvashatták el mindezt. Csupán a néhány hete létező *Magyar Hírlap* tett kivételt. A kormány lapjaként indított orgánum a miniszterelnök-helyettes megszólalásáról tájékoztató felhívást különös módon csak a 8. oldal tetején, a színes hazai hírek sorában hozta. E mögött nehéz lenne tudatosságot feltételeznünk, inkább a szerkesztői rutintalanság okolható a bakiért. Feltételezésünket erősíti, hogy másnap a lehető legkiemeltebb helyen, az első és a második oldalon közölték Fehér Lajos beszédét.²

Az este hét órától sugárzott beszéd természetesen felborította az előre kiadott műsortervet, igaz, csupán a televízió esetében. A három rádióadó közül a leghallgatottabb Kossuthon ebben az időpontban állandó jelleggel az *Esti krónikát* követhették a hallgatók, s így ennek keretében gond nélkül megszólalhatott Fehér.³ A tévénézők viszont műsorváltozással szembesültek: a *Világhírű tudósok a kamera előtt* és az *Esti mese* között elmaradt a *Tévészóttas* című műsor, és e helyett került képernyőre

1 = Fehér Lajos rádió- és tévé beszéde. *Esti Hírlap*, 1968. augusztus 30. 1.

2 = Fehér Lajos beszél a rádióban és a televízióban. *Magyar Hírlap*, 1968. augusztus 30. 8.; Fehér Lajos elvtárs válaszai a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatos kérdésekre. *Magyar Hírlap*, 1968. augusztus 30. 1–2.

3 = A Kossuth Rádió műsora. *Délmagyarország*, 1968. augusztus 30. 2. A minden bizonynyal sokakat érdeklő beszédet Kozák Gábor József népi zenekarának nótacsokra vezette fel, majd a Sporthíradó követte.

Fehér Lajos.⁴ A *Tévészótttes* rádiós hagyományokat követve 1967 júliusában indult el, és havi egy alkalommal jelentkezett.⁵ Részből a *Nótaszó* című műsört egészítették ki vele, mivel itt nem a magyar nóták, hanem a hagyományos megközelítés szerinti népi kultúra kapott teret: népzenei betétek, népdalok, versek és népballadák alkoták a műsört.

A kényszerű váltást még a népi hagyományok szerelmesei sem túlságosan bánhatták. Az ország lakosságát nyilvánvalóan mélyen érintette a Csehszlovákia ellen indított katonai invázió, amelyben a Magyar Néphadsereg egységei is részt vettek. A hivatalos kommunikáción túl egyetlen vezető magyar politikus sem vállalkozott arra, hogy a széles nyilvánosság előtt megindokolja, miért is kellett ebben részt vennie Magyarországnak. Abban az illúzióban senki sem ringathatta magát, hogy a döntés valódi indokait megtudja, ám az ügyet sem lehetett elbagatellizálni, hiszen bő két évtized után ismét magyar katonák taposták egy szomszédos ország földjét.

Jelen tanulmányban több kérdésre is igyekszem választ találni. Először is, miért került sor a beszédre? Hogyan változott a televízió jelentősége a nyilvános kommunikációs térben? Hogyan viszonyult ehhez a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetése? Miért éppen Fehér Lajos személyére esett a választás, aki közismerten a legrosszabb szónok volt a Politikai Bizottság (PB) tagjai közül? Mi volt a beszéd jelentősége Fehér politikai pályafutása során? Milyen diplomáciai bonyodalom támadt az elhangzottak okán? Végezetül arról is szót ejtünk, hogyan érhető tetten az (ön) cenzúra a hazai és a nemzetközi politikai viszonyok megváltozásával összefüggésben.

= = = Kádár János és a csehszlovákiai invázió

A Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkárának a Prágai Tavaszhoz, Alexander Dubčekhez fűződő viszonya és az intervencióról szóló döntés meghozásában játszott szerepe eléggé közismert, a jelenleg kutatható források segítségével jól feltárt.⁶ Ezért nem kívánom felidézni azt a folyamatot, amelynek során Kádár a rokonszenvtől fokozatosan eljutott az óvatosság, a figyelmeztetés, az időhúzás fázisain át a katonai támadásban való részvétel elfogadásáig és támogatásáig. Bármilyen nézőpontból is vizsgáljuk a viselkedését, egyértelmű, hogy a csehszlovák reformfolyamatra adott magyar válaszokat nagyon nagy mértékben személyes véleménye határozta meg. Ez persze

4 = = A rádió és televízió műsora 1968. augusztus 26. – szeptember 1. *Népújság*, 1968. augusztus 23. 2.; *Tévéműsor. Délmagyarország*, 1968. augusztus 30. 2.

5 = = Lévai, 1980: 327.

6 = = Békés, 2008; Földes, 2015; Huszár, 1998; Huszár, 2004; Kun, 1998; Mitrovits, 2012; Mlynař, 1989; Pataky, 1996; Pauer, 1995. A legfrissebb magyar nyelvű szakirodalomból kiemelendő a *Világtörténet* című folyóirat 2018. évi 3. száma, amelyet az 1968-as csehszlovákiai eseményeknek szentelték. Szűkebb témánk, az MSZMP vezetésének állásfoglalása szempontjából fontos: Mitrovits, 2018. Alapvetően az intervenció napjái foglalkozik az eseményekkel, sem Fehér Lajos beszédét, sem a bevonulás honi politikai kommunikálását nem elemzi.

általában igaz a korabeli magyar külpolitika egészét illetően, de ez esetben szokatlanul éles hangsúllyal jelentkezett.

Kádár 1968 első hónapjaiban határozott rokonszenvvel figyelte a csehszlovák belpolitika alakulását. Ez egybevágott a saját, az ún. kétfrontos harcra vonatkozó elképzeléseivel is. Ennek jegyében el kívánt határolódnival az 1956 előtti, sztálinista irányvonaltól, amelyet Magyarországon Rákosi Mátyás és hívei képviseltek. Viszont az 1958-ban kivégzett Nagy Imre miniszterelnökhöz társított revizionizmust is elvetette. A magyar pártvezető helyzetét bonyolította, hogy 1968. január 1-jén lépett életbe az ún. új gazdasági mechanizmus, amely lazított a szovjet típusú tervgazdálkodás kötelékein. Kádárnak szüksége volt szövetségesekre a táboron belül, s kezdetben Dubčekre is így tekintett. Novotný félreállítása, majd a kulturális életben történő nyitás nem volt Kádár ellenére – egy meghatározott pontig. Nehéz megmondani, hogy mikor engedte el végleg Kádár János a csehszlovák párt első emberének kezét, de alighanem két ok játszott döntő szerepet az invázió támogatásában. A magyar párton belüli, a reformerek és ortodoxok közötti kényes egyensúlyt, illetve a szovjet vezetés bizalmát mindenáron meg akarta őrizni, fenn kívánta tartani. Kádár voltaképpen egyszerre volt reformer és ortodox politikus, s bár a magyar belpolitika ekkoriban inkább a reform irányába mozdult el, ennek lehetséges megőrzéséért túl nagy ár lett volna számára Dubček irányvonalának támogatása.

Ha Kádár János ilyen mértékben dominálta a politikai döntéshozatalt, felmerül a kérdés, hogy miért nem vállalta az ország széles nyilvánossága előtt is a katonai támadásban való részvétel indoklását, s ami jelen esetben fontosabb, miért éppen Fehérre testálta ezt a szerepet? Bár a Fehér Lajos kiválasztásáról szóló döntés pontos körülményeit egyelőre még nem lehet rekonstruálni, Kádár húzódozása a hanggal és arccal vállalt nyilvános megszólalástól a saját szempontjából nagyon is érthető volt. Az 1963 óta egyértelműen, de bizonyos értelemben már hatalomra kerülésétől kezdve épített politikusi imázs ekkor, 1968 augusztusában tűnt a legsérülékenyebbnek. Természetesen a megtorlásban játszott szerepe okán Kádár sokak szemében véres diktátor maradt, de a belpolitikában és a gazdaságpolitikában tett engedmények politikusi énjai közül a reformerét erősítették. Ha milliók füle hallatára és szeme láttára magyarázza a magyar katonai részvételt, az sokkal erősebben beleégett volna a közvélemény tudatába, mint a zárt ajtók mögötti alkukról kiadott МТИ-közlemények és a papirosízű párthatározatok.

A személyesség és a felelősség álcázása Kádár határozott érdeke volt, de valakinek vállalnia kellett a nép előtti megszólalás menthetetlenül kínos szerepét. Hogy milyen ügyes hatalomtechnikusnak bizonyult Kádár a nyilvános beszédre szinte teljesen alkalmatlan Fehér Lajos előtérbe tolásával, arról az is árulkodik, hogy a beszéd jelentőségének megfelelő elemzése hiányzik 1968 magyar történetírásából. Nem csupán a politikatörténeti analízisekben nem leljük nyomát, hanem még egy, a Magyar Televízió politikai híreit értékelő visszaemlékezésből is hiányzik, ami önmagában is nagyon árulkodó: „*Andalított a tévé? Azt mondhatnánk, gyönyörű színvilágú, pompás csokrot*

tárt elénk, tény, hogy valós mélységben nem foglalkozott a nagypolitika összefüggéseivel, a hazugságokat változatlan tonalitással adta tovább, a szürkét rózsaszínűre festette, soha nem jelezte, a Magyar Népbadsereg Csehszlovákiába készül...⁷ Pedig ez nem igaz, legalábbis utólag történt kísérlet a katonai invázióban való szerepvállalás megokolására, csak éppen azzal, hogy nem Kádár, hanem az audiovizuális médiumban való szereplésre alkalmatlan Fehér végezte el e munkát, a fontosnak tűnő esemény ki-hullott az emlékezet rostáján.

== A televízió jelentőségének növekedése Magyarországon

A tömegkommunikációban bekövetkezett változások, a technikai fejlődés, az információk terjedésének egyre gyorsabbá váló üteme még az olyan zárt politikai rendszerekben is érezte nyilvánvaló hatását, mint a kádári diktatúra. A Magyar Rádió igazi nagy korszakát ebből a szempontból az 1956-os forradalom során élte, ez volt az első számú médium, amely a legtöbb ember számára a lehető leggyorsabban eljuttathatta a politikusok üzeneteit. A televíziózás ekkor még gyermekcipőben járt Magyarországon, hiszen 1954. december 16-án került sor az első, még zárt körben sugárzott próbaadásra a Posta Kísérleti Intézet budapesti, Gyáli úti épületében. Az első, széles nyilvánosság számára közvetítőkocsi segítségével sugárzott esemény a Kádár János személyes politikai pályafutásában is fontos szerepet játszó, 1957. május 1-jén a Hősök terén tartott nagygyűlés és szónoklat volt. Az első szerény lépéseket határozott technikai fejlődés követte, hiszen tíz évvel később már a színes adás megteremtésén dolgoztak.⁸

A Magyar Posta bázisán elindított televíziózás sokáig egy szervezeti egységben futott a rádióval: Magyar Rádió és Televízió néven. Az adásokat előfizetők hallgathatták és nézhették, akiknek a száma szépen gyarapodott, igaz, nem egyenlő ütemben. Az 1925-ben alapított Magyar Rádió 1959. novemberében 2 098 721 előfizetővel büszkélkedhetett, míg a kétéves múltra visszatekintő Televízió 34 395-tel.⁹ Ez a szám 1968 első félévében 2 501 255-re, illetve 1 282 667-re növekedett.¹⁰ Az egyre hagyományosabb és ekkor még mindig fontosabb rádiózás lassacskán elérte határait, hiszen valamivel több mint 16%-kal tudott gyarapodni, míg a televízió-előfizetők több mint 74%-os emelkedése egyértelművé tette, milyen irányban tolnak el az arányok a két médium között. Ráadásul ekkor még erősen élt a csoportos televíziónézés szokása, vagyis jóval több ember követte az adásokat, mint amennyi az előfizetők abszolút száma volt.

Az előfizetők számának módosulása mellett más lényeges változások is történtek. 1960-ban kialakult az ötnapos adáshét, ebből azután csak a hétfői adásszünet maradt meg az 1980-as évek második feléig. Egyre többször jelentkezett a TV Hír-

7 == Polgár, 1995: 136.

8 == Koreny, 1995: 11–12, 47.

9 == Lévai, 1980: 227.

10 == Uo. 344.

adó, amely 1961-ben állandó időpontra (19 óra 30 perc) került,¹¹ évtizedekre meghatározva a hírekre szomjazók napirendjét. A politika igen hamar felfedezte a televízió kínálati lehetőségeket. Még csupán kísérleti adásnak nevezték a Magyar Televíziót, de 1957. december 31-én éjfélkor már sugározták az Elnöki Tanács elnökének, Dobi István államfőnek az új évet köszöntő beszédét.¹² 1959 márciusában forgattak első alkalommal tévékamerák a Parlamentben, ugyanezen év decemberében 20 perces összefoglalókat adtak közre az MSZMP VII. kongresszusáról, míg 1961 márciusában, Gagarin űrrepülése alkalmából a Szabadság téri tévészékházban nyilatkozott Kádár János. 1963 februárjában Dobi István immár kifejezetten politikai jellegű esemény – az egyébként teljesen formális választások – alkalmából mondott beszédet, amelyet egyszerre követhettek a rádió hallgatói és a tévé nézői. Az 1968-as esztendő pedig nemcsak azért jelentett újdonságot, mert megszorodtak az új gazdasági mechanizmust népszerűsítő, tárgyaló, magyarázó háttér- és propagandaműsorok, hanem azért is, mert január 1-jén Kádár János politikai ügyekről nyilatkozott két nagyon megbízható riporter, Megyeri Károly és Szepesi György mikrofonja előtt. Egy év múlva Fock Jenő miniszterelnök tűnt fel hasonló szerepben.¹³

A televízió műsorait nem csupán a megbízható szerkesztők, hanem az MSZMP Központi Bizottságának (КВ) Agitációs és Propaganda Osztálya is felügyelte.¹⁴ Ez a lankadatlan ellenőrzés fokozott mértékben érvényesült a politikai jellegű műsorok esetén. Nagyon találóan mutatott rá a televízió műsorpolitikáját elemző tanulmány szerzője, hogy a korábbi évekhez képest valóban történt változás, amely elsősorban abban érhető tetten, hogy a protokolláris szerepléseket a politikai ügyekben való megszólalások váltották fel. A folyamat inkább a politikai elit második vonalát érintette: alsó- és középszintű vállalati vezetők, miniszterhelyettesek, miniszterek, tehát nem a pártapparátus, hanem a kormányzati szféra képviselői jelentek meg stúdiókban. Ám ezek a „*megszólalások jórészt előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlottak, nélkülözték a spontaneitást, a riporter kérdésekre adott, írásban elkészített válaszok formailag merevvé, protokollárisá tették az adások nagy részét.*”¹⁵ Vagyis egyértelműen a propaganda eszközének, színesítésének tekintette a pártvezetés a televíziót, pusztán a képi megjelenés, az esetlegesen élő adásban való megszólalás mégis rejtett magában némi kockázatot. Egy rosszul gesztikuláló, ízléstelenül öltözött, feszengő,

11 = = Uo. 249.

12 = = A televízió kísérleti műsora. *Petőfi Népe*, 1957. december 28. 4.

13 = = Lévai, 1980: 220, 228, 249, 267, 333.

14 = = Az Agitációs és Propaganda Osztály természetesen nem csupán a televízió, hanem a tájékoztatás egészét felügyelte. Bár Magyarország a szovjet tábor részét képezte, a magyar sajtó ellenőrzését nem végezték direkt módon Moszkvából. Alapvetően a budapesti pártközpont volt az, amely érvényesítette a különböző tömegkommunikációs intézményekben az MSZMP politikai elvárásait. Az 1956 utáni magyar sajtóról lásd Takács, 2012.

15 = = Uo. 196.

netán feltűnő beszédhibával küzdő politikus szemet szűrt a nézőknek, hiába kontrollálták 100%-ban az elhangzottak tartalmát. Egyszerűen olyan, szemmel látható emberi vonások kerültek felszínre, amelyek sokkal mélyebb benyomást tehetek az átlagemberre, mint az erővel sulykolt politikai üzenetek.

= = = Fehér Lajos és a csehszlovák válság

A latin-történelem szakos tanári diplomával rendelkező Fehér Lajos több mint másfél évtizedig dolgozott újságíróként, mielőtt 1956 őszén Kádár János bizalmából az újjászervezett kommunista párt Politikai (eleinte Ideiglenes Intéző) Bizottságának tagja lett.¹⁶ A paraszti családból származó politikus jó kapcsolatokat ápolt számos, a Horthy-korszak ellenzéki pártjaihoz, így a Független Kisgazdapárthoz és a Szociáldemokrata Párthoz tartozó értelmiségivel, íróval, újságíróval. Határozottan rokonszenvezett a földkérdés és a szegényparasztság szociális problémáit felkaroló népi mozgalom eszméivel. A második világháborút követően Nagy Imre oldalán a *Szabad Föld*nél, a Magyar Kommunista Párt agrár hetilapjánál, majd rövid ideig a vezető pártlap, a *Szabad Nép* szerkesztőségében dolgozott.

Fehér 1962-től miniszterelnök-helyettesként tagja volt a kormánynak, és hamarosan mint a gazdasági reformok támogatója vált ismertté. Nyers Rezső KB-titkárral és Fock Jenő miniszterelnökkel együtt azok közé tartozott, akik meggyőzték Kádár Jánost az új gazdasági mechanizmus bevezetésének szükségességéről. A tervgazdálkodás szigorán enyhítő intézkedéscsomag 1968. január 1-jén lépett életbe, de Fehér már korábban is felkarolta a mezőgazdaságot segítő reformokat. Fontos megemlítenünk, hogy 1965-től 1974-ig a kormány Honvédelmi Bizottságának élén állt. Ez a testület döntött a fegyveres erők és rendészeti szervek fontosabb ügyeiben és határozott az ország védelmével összefüggő gazdasági kérdésekben. Feladatai közé tartozott az esetleges háborúra való felkészülés irányítása is. Fehér megkapta a KGST Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottságának üléseiről szóló beszámolókat, felügyelte a Hadiipari Kormánybizottság működését, és részt vett a Varsói Szerződés keretében tartott hadgyakorlatok értékelésében. Ebből adódóan jó kapcsolatokat ápolt a szovjet katonai vezetés egyes tagjaival, így például 1963 januárjában ő kalauzolta a Magyarországra látogató Andrej Grecsko marsallt,¹⁷ és a második világháború alatti antifasiszta ellenállás résztvevőjeként mindig nagy respektussal beszélt a Vörös Hadseregről. Összességében Fehér egyszerre volt reformer és ortodox kommunista jegyeket hordozó politikus: miközben a mezőgazdaság, sőt általában a gazdaság terén határozottan

16 = = Fehér Lajos életútját saját korábbi munkám alapján összegeztem: Papp, 2017.

17 = = Fehér Lajos bejelentése Grecsko magyarországi látogatásáról. Az MSZMP Politikai Bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1963. január 22. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 29. ó. e. A szovjet tábornok 1960-tól 1967-ig a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka, majd 1967-től haláláig a Szovjetunió honvédelmi minisztere volt.

támogatta az innovációt, a tervgazdaság megreformálását, a nyugati partnerekkel való együttműködést, addig biztonságpolitikai ügyekben egyetértett a szovjet vonallal.

Alapvetően az agrárium dolgai álltak Fehér Lajos érdeklődésének középpontjában, keveset foglalkozott külügyekkel, ezen terület iránt inkább az 1970-es évek első felében mutatott érdeklődést. 1968-at megelőzően két alkalommal járt Csehszlovákiában. Először 1958 decemberében, amikor Antonín Novotný, a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára fogadta a magyar párt- és állami vezetőkkel álló küldöttséget a Hradcsinban. A csapatban csupa „erős” ember kapott helyet: Münnich Ferenc miniszterelnök, a Kádár János mögött ekkor még egyértelműen második embernek számító Marosán György KB-titkár, Biszku Béla belügyminiszter, valamint Fehér Lajos.¹⁸ Hét évvel később már Fehér állt egy sokkal kisebb politikai súllyal bíró küldöttség élén, amely a Csehszlovákia német megszállás alóli felszabadulásának 20. évfordulóján tartott ünnepségekre utazott ki.¹⁹ A két utazás ékesen árulkodott a magyar–csehszlovák viszonyban beállott átmeneti elhidegülésről. Míg 1958-ban a magyar párt Kádár utáni legfontosabb vezetői szálltak repülőgépre, addig 1965-ben Fehért csupán a Magyar Nők Országos Tanácsának elnöke, a Szlovákiával határos, kicsiny Nógrád megye pártbizottságának titkára, valamint a prágai magyar nagykövet kísérte el. A küldöttségek összetétele világosan tükrözte a magyar és a csehszlovák belpolitika állapotát is: míg 1958 végén mindkét országban a revizionizmus elleni ideológiai küzdelem került előtérbe, addig hét év múlva Magyarországon elkezdődött a reform előkészítése, Antonín Novotný viszont egyre merevebben ragaszkodott a korábbi sztálinista hatalmi berendezkedéshez. A két ország vezetése rövid időre 1968 januárjában, Alexander Dubčeknek a CSKP Központi Bizottsága első titkárává választásával került újra szinkronba, aminek Kádár János kezdetben kifejezetten örült, mivel úgy vélte, fontos külső szövetségest nyerhet saját belpolitikai irányvonalának támogatásához is. De nem sokáig tartott a párhuzamos mozgás: a Prágai Tavasz kibontakozásával Csehszlovákia vált a reformgondolat zászlóvivőjévé a keleti tömbön belül, s a magyar pártvezetés néhány hónap múlva már az ellenkező oldalon foglalt állást.

Fehér Lajos először az MSZMP PB 1968. április 2-i ülésén szólalt fel csehszlovák ügyekben, és Kádár János álláspontját támogatta. Ennek lényege az volt, hogy egyszerre kell harcolni a sztálinista visszarendeződés és a revizionizmus ellen: „Úgy tűnik, a kétfrontos harcra vonatkozó javaslatokat már elfogadták, s most már erőteljesen el is kezdik folytatni. Ehhez tudunk mi kollektív segítséget nyújtani.”²⁰ 1968. augusztus 20-ról 21-re virradó éjjel Fehér volt az, aki a Politikai Bizottság tagjai közül ügyele-

18 == Prágába érkezett a Magyar Népköztársaság párt- és kormányküldöttsége. *Új Szó*, 1958. december 11. 1–2.

19 == Fehér Lajos tájékoztatója a Prágában járt párt- és kormányküldöttség útjáról. Az MSZMP Politikai Bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1965. május 11. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 365. ó. e.; Hazautazott a magyar küldöttség. *Új Szó*, 1965. május 11. 2.

20 == Fehér felszólalását idézi Huszár, 1998: 62.

tet vállalt a budapesti pártközpontban. Az akkoriban fiatal diplomataként dolgozó Szűrös Mátyás így emlékezett a történetekre: „Ő azt mondta, *fiúk, én most leheveredek, itt már úgyis az lesz, ami lesz, majd csak akkor tájékoztassatok, akkor keltsetek fel. [...] Akkor már tudtuk, mire megy ki a játék, és nem kellett őt fölkelteni, mert lezajlott simán az akció. Reggel közvetlenül kapott tájékoztatást, hogy megtörtént magyar részről, páncélos egység vonult be zavartalanul.*”²¹ Másnap, augusztus 22-én az MSZMP Politikai Bizottsága Kádár János vezetésével – összhangban az intervencióban részt vevő más országokkal – operatív csoportot állított fel. Ennek tagjai Biszku Béla belügyminiszter, Komócsin Zoltán, a Központi Bizottság külügyi titkára, Pullai Árpád, a Központi Bizottság agitációs és propagandaügyekért felelős titkára, Fock Jenő miniszterelnök és Fehér Lajos, a fegyveres testületeket felügyelő miniszterelnökhelyettes voltak. Az első három politikust a pártvezetés Moszkvához híú, ortodox kommunista szárnyához szokás sorolni, míg Fockot és Fehért a reformerekhez. A csehszlovákiai beavatkozás viszont nem okozott konfliktust a magyar párt vezetői között, semmilyen érdemi vitára nem került sor.

Az intervenció utáni első napokban a csehszlovákiai eseményekről, ezen belül a magyar katonai egységek szerepéről nemhogy a hazai közvélemény, de még a Központi Bizottság tagjai is alig tudtak meg valamit. Ahogyan Kádár a testület és a Minisztertanács 1968. augusztus 23-án zárt ajtó mögött tartott, közös ülésén némileg cinikusan megjegyezte: „*a Politikai Bizottság is hírekre várt. Amíg pozitív hírek nem jöttek, nem volt sok közölnivalónk.*”²² A magyar pártvezető nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy nem csupán a KB tagjait, hanem a magyar lakosságot is tájékoztatni kell előbb-utóbb, s minden bizonnyal abban bízott, hogy valamiféle politikai kibontakozás indul el. A szemben álló erők egyenlőtlensége miatt a katonai támadás sikere egy percig sem lehetett kérdéses, ám az a tény, hogy a Csehszlovák Kommunista Párt elnöksége elítélte a beavatkozást és a csapatok kivonását követelte, bonyodalmakat okozott. Miután a moszkvai politikai őrizetben megtörték Alexander Dubček és társai ellenállását, és rákényszerítették őket, hogy a szovjet–csehszlovák megállapodás keretében fogadják el a megszállás tényét, és mondjanak le az ellenállásról, Kádár János belpolitikai pozíciója is megváltozott.

Kádár János 1968. augusztus 24-e és 26-a között Moszkvában tartózkodott, oldalán Komócsin Zoltánnal és Fock Jenővel, s igen aktívan szerepelt a katonai intervencióban részt vevő öt ország vezetőinek tanácskozásán, amely párhuzamosan zajlott a csehszlovák vezetők megoldozásával. Az alkufolyamat során a radikálisabb hangokkal szemben Kádár azzal érvelt, hogy tartsák meg a legális csehszlovák vezetést, s ellemezte egy új kormány felállítását. A hazatérő Kádár Jánost a repülőtéren Fehér Lajos és Pullai Árpád fogadta a budapesti szovjet nagykövet, Fjodor Tyitov kíséretében.²³

21 = = OHA Szűrös Mátyás-interjú, 1991: 149.

22 = = Az ülés jegyzőkönyvét lásd MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 94. ő. e.

23 = = Hazaérkezett Moszkvából a magyar párt- és kormányküldöttség. *Népszabadság*, 1968. augusztus 28. 1.

Vagyis Fehér az elsők között értesülhetett arról, mi is történt e feszült napokban, s talán már ekkor megfordulhatott Kádár fejében a gondolat, hogy szerepet szán elvtársának a csehszlovákiai beavatkozás hivatalos magyarzatában. Nem tudjuk, hogy mikor született meg a döntés arról, hogy Fehér Lajos szóljon az ország népéhez a rádió és a televízió hullámain keresztül. Erre nem kerülhetett sor túlságosan gyorsan, azért sem, mert a szovjet fővárosból hazatérő csehszlovák vezetők közül Alexander Dubček augusztus 27-én szólt rádión hazája lakosságához és zaklatott, érzelmekkel teli beszédében megpróbálta elfogadtatni az emberekkel az átmeneti meghátrálás, visszavonulás tényét.²⁴ Ugyanezen a napon, 1968. augusztus 27-én ülésezett az MSZMP Politikai Bizottsága, sőt a Központi Bizottság is tartott egy „informatív értekezletet”, a kormány tagjainak és más meghívottaknak a részvételével.²⁵ Sok idő nem maradt a felkészülésre, mivel Fehér beszédét már augusztus 29-én rögzítették,²⁶ vagyis nem élő adásban mondta azt el. Azért is sietni kellett, hogy az augusztus 30-án megjelenő lapokban már a politikai célokat segítő módon igyekeztek beharangozni a beszédet, s ehhez előbb fel kellett venni a szöveget.

Vajon miért éppen Fehér Lajosra esett Kádár választása, illetve milyen érvek szóltak a kettős (rádiós és televíziós) megjelenés mellett? A beszédmondó személyének kiválasztásában szempont lehetett, hogy kellő súllyal bíró, fontos alakja legyen a pártvezetésnek, akiben a szovjetek is megbíznak. Még az sem volt gond, ha esetleg korábban voltak kétségei a fegyveres beavatkozás helyességét illetően. Nyers Rezső, a reformerek másik fontos vezéralakja emlékei szerint 1968 júliusában rajta kívül Aczél György, a kultúra ügyeiért felelős KB-titkár, valamint Fehér és Fock ellenezte ezt a megoldást, legalábbis az egymás közötti beszélgetéseik során.²⁷ Ha így is volt, közülük az utóbbi kettő mégis bekerült abba a szűk körbe, amely Kádárt körülvette az intervenció napjaiban. Fehér tehát nemcsak esetleges korábbi ingadozását ellensúlyozhatta, hanem az is mellette szólhatott, hogy a nehéz moszkvai tárgyalások során itthon maradt, vagyis nem első kézből, hanem a magyar párt vezetőjének közvetítésével kapta meg a szovjetek részéről az eligazítást. Azt sem zárhatjuk ki, hogy maga Fehér is remélt valamilyen politikai hasznot ettől a beszédetől, netán a maga szűkebb területe, az agrárium pozícióit erősíthette a későbbi alkuk során, a nehéz időkben bizonyítva hűségét azzal, hogy vállalta a hálátlan szerepet.

Végezetül van még egy lehetséges, elsőre paradoxnak ható, de Kádár elgondolásaihoz illeszkedő érv. A nyílt konfliktusoktól különösen 1956 után határozottan

24 = A beszéd legfontosabb részleteit közli Bencsik, 2016: 351–352.

25 = Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve, 1968. augusztus 27. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 469. ó. e.; Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve, 1968. augusztus 27. MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 95. ó. e.

26 = A Magyar Rádió hangarchívumában az alábbi címen található a felvétel: „Fehér Lajos rádió- és tévényilatkozata; 1968. 08. 29., ideje: 20 perc”. Stettner Judit a Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap munkatársának elektronikus levele a szerzőhöz, 2018. április 24.

27 = Huszár, 2004: 353.

ódzkodó első titkár abban volt érdekelt, hogy a lehető legkisebb zajjal, feltűnéssel, az invázióval való nyilvános azonosulás minimalizálásával tudósítsa az ország közvéleményét. S erre leginkább olyan ember tűnhetett alkalmasnak, akinek a beszédét még a hozzá közel állók is elég nehezen tudták követni. Fehér Lajos fiatal korától fogva hadilábon állt a nyilvános megszólalásokkal. Nagyon gyorsan, hadarva, a szavak végét elharapva, rosszul hangsúlyozva szónokolt, meg-megszakítva mondatait, majd a levegővétel után újra folytatta azokat. Ezt a stílust hol az érzelmek feszítő erejével, hol a Fehérben felhalmozódott stresszel, hol született beszédhibával magyarázták. Akárhogyan is volt, Fehért hallgatva – szülőföldje tájszólásán kívül – valóban feltűnő és nagyon zavaró az a mód, ahogyan beszélt.²⁸ Vagyis ha Kádár azt tűzte ki célul, hogy a lehető legkevésbé legyen maradandó és emlékezetes a csehszlovákiai bevonulást magyarázó beszéd, akkor erre a szerepre keresve sem találhatott volna Fehérnél alkalmasabb embert.

Részben összefügghet Fehér politikai karakterével, hogy milyen formában és időpontban sugározták a beszédet. A rádióban és a televízióban péntek este 7-kor lejátszott felvétel arról árulkodott, hogy valóban fontos célnak számított minél több ember elérése, de nem mindenáron. Ekkor még sokkal többen hallgattak rádiót, mint ahányan tévét néztek, különösen vidéken, a politikai élet centrumából kikerülő, nem nyilvános információk előtt jóval zártabb falvakban, kisvárosokban. Ez a világ pedig ismerős, megszokott volt Fehér számára, hiszen nagyon sokat utazott termelőszövetkezetekbe, állami gazdaságokba, mezőgazdasági iskolákba, élelmiszeripari intézményekbe. A rádió elsőbbségéről árulkodik az a tény is, hogy a beszédet 19 órakor kezdték sugározni, a Kossuth adón. Ehhez nem kellett módosítani az előzetesen kiadott műsorrenden, hanem az *Esti Krónika* keretében kapott szót Fehér. Egy 1964-es felmérés szerint ez volt a leghallgatottabb rádióműsor.²⁹ Ez részben a műsor napi hírösszefoglaló jellegével függött össze, részben pedig azzal, hogy a második leghallgatottabb műsorsávba került: 18 és 21 óra között többen ültek a rádiókészülékek előtt (12,7%), mint a reggel 6-tól 8-ig tartó időszakban (10,5%). Ennél többen csak kora délután, 12 és 14 óra között követték a Kossuth adót (16,7%).³⁰

A televízió esetén viszont másként oszlottak meg a nézők: itt este nyolc és tíz óra között 45,4%-os nézettségi arányt mértek, míg a késő délutáninak mondott 18 és 20 óra közötti sávban csak 10,5%-ot. Még ennél is népszerűbb volt a szombat és a vasárnap este, amikor stabilan 50% fölé kúszott a nézettség arányszáma.³¹ Első ránézésre azt mondhatnánk, hogy nem gondolkodott észszerűen a pártvezetés, amikor nem a legmagasabb nézettséget produkáló műsorsávba rakták Fehér beszédét.

28 == Lásd például az MSZMP 1957 nyári pártértekezletén mondott beszédét.
<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/orsos-es-kazettas-hangszalagok-adat-bazisa/adatlap/324> (utolsó letöltés: 2018. április 25.).

29 == Lévai, 1980: 289.

30 == Bácskai–László, 1971: 9. Az adatok az 1970 első félévi állapotot tükrözték.

31 == Uo. 17, 19.

Gyaníthatóan nem is ez volt a cél: egy rosszul beszélő, szürke zakós pártpolitikus garantáltan borzolta volna a nézők idegeit, ha őt kellett volna nézniük a szombat esti krimi helyett. Éppen ezért az időpontválasztás valami olyasmiről árulkodhat, hogy egyszerre kívántak sok embert elérni, de oly módon, hogy ez a relatíve legkisebb zökkenővel járjon a megszokott életritmuson belül. Miért volt szükség egyáltalán televíziós beszédre, tehetnék fel a logikus kérdést. A választ egy 1966-ból származó szociológiai felmérésből nyerhetjük, amely a falusi népesség televíziónézési szokásait vizsgálta. Előzetesen kilenc vizsgálati szempontot állítottak fel, amely közül az egyik így szólt: „...a csehszlovák televízió műsorainak hatóköre magyar területre is kiterjed, de feltárandó ennek mértéke, intenzitása, tartalma.”³² Éppen ezért a magyar–csehszlovák határhoz közel eső Nógrád és Komárom megyei falvak lakosait kérdezték. S az a különleges eredmény jött ki, hogy bár csak a válaszadók 2,3%-a tud csehül vagy szlovákul, mégis több mint 25%-uk rendszeresen nézi a csehszlovák tévé műsorát.³³ Bár zenei, esetleg sportműsorok esetén könnyebben átléphetők a nyelvi határok, mégis érdekes az eltérés. Nem lehetett kizárni, hogy a csehszlovák tévé olyan információkat közölt az invázióról, elsősorban önmagukért beszélő képeket, amelyek ellentétben álltak a magyar politikai vezetés szándékai-val. Ez feltétlenül a televíziós megszólalás fontossága mellett szólt.

== Diplomáciai affér Fehér beszéde kapcsán

Nem Fehér Lajos szólalt meg elsőként az MSZMP Politikai Bizottságának tagjai közül. Szirmai István már augusztus 27-én beszédet mondott, de ez még a régi kommunista rítus és kommunikáció szabályai szerint zajlott. Budapest XII. kerületében, a Szakasits Árpád Művelődési Házban az egyik jelentős fővárosi ipari üzem, a Magyar Optikai Művek dolgozói, valamint a kivezényelt iskolások, a helyi tanácsi és pártapparátus tagjai előtt fejtette ki véleményét a korábbi ideológiai KB-titkár.³⁴ Szirmai úgymond a munkások előtt, hozzájuk elmenve beszélt, s az eseményről tudósítottak az országos és a megyei napilapok is. Beszédének egyetlen érdekes momentuma akadt, amelynek jelentősége Fehér Lajos megszólalásakor csúcsozott ki. Szirmai a valóságnak megfelelően elmondta, hogy a „csehszlovák vezetők egy csoportja [...] segítséget kért – beleértve a katonai támogatást is – az öt testvéri országtól.”³⁵

Az események ilyesfajta kezelése elég lett volna az 1950-as években, talán még a hatvanas évek első felében is, de 1968-ban ennél már többre volt szükség. Szirmai beszéde és az arról szóló tudósítások inkább valamiféle gyors tűzoltásként, a pártvezetés részéről érkező utólagos jelzéseként foghatók fel. Ráadásul az idős pártvezető (egy évvel később hunyt el) korántsem rendelkezett akkora hatalommal, mint

32 == Harangi–Vitár, 1967: 25.

33 == Uo. 111, 113.

34 == „Most a csehszlovák elvtársakon a sor...” Nagygyűlés a MOM-ban. *Dolgozók Lapja*, 1968. augusztus 28. 1–2.

35 == Szirmai, 1969: 264–265.

1957–1958 táján, legalább hat-hét nagyobb befolyással bíró PB-tag forgott a politika porondján. Így nem véletlen, hogy 1968. augusztus 30-án az *Esti Hírlap*, a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* olvasói csakúgy, mint a Csongrád megyében megjelenő *Délmagyarországot*, a Komárom megyében kiadott *Dolgozók Lapját* vagy a Baranyában olvasható *Dunántúli Naplót* kezükbe vevők egyaránt találkozhattak a Fehér Lajos esti televíziós beszédét beharangozó rövid közleménnyel.

Eleinte úgy látszott, minden rendben van, ám ekkor váratlan diplomáciai esemény történt. Ladislav Vince, a budapesti csehszlovák nagykövetség tanácsosa felhívta Randé Jenőt, a magyar Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjét, majd 16 órakor személyesen is találkoztak.³⁶ Ugyanis a Magyar Távirati Iroda (MTI) előzetesen kiadta Fehér Lajos beszédét, amelyben a következő kitétel szerepelt: „*az utóbbi hetekben Csehszlovákiában bekövetkezett események láttán a szocializmushoz hű, becsületes vezető személyiségek egy csoportjának hívására vonultak be csapataink.*”³⁷ Vince tanácsos felháborodását fejezte ki, és nyilvános sajtókonferenciát helyezett kilátásba, hogy tiltakozzanak Fehér kijelentése ellen. Hivatkozott arra, hogy Szirmai István hasonló tartalmú mondatai ellen Jozef Púčik nagykövet már felemelte a szavát Komócsin Zoltánnál, az MSZMP KB külügyekért felelős titkáránál.

Érdeemes végiggondolni, hogy miért is váltotta ki a hivatalos csehszlovák hatóságok tiltakozását ez a megfogalmazás. Hiszen Vasil Bilak és vezetőtársai valóban küldtek meghívót Brezsnyev részére, s a moszkvai tárgyalásokon Gustáv Husák is úgy viselkedett, mint aki a jövőben a szovjetek egyik szövetségese lehet a helyzet konszolidálódását követően. Vagyis a magyar politikusok, anélkül hogy néven neveztek volna őket, éppen azokat hozták lehetetlen helyzetbe, akikkel elvileg együtt akartak működni. Ám a cseh és a szlovák társadalomban olyan mély, mindent elsöprő erejű volt a bevonulás elleni tiltakozás, hogy nyilvánosan senki sem merté vállalni – legalábbis ezekben a napokban – a megszállókkal való azonosulást. Nem tudni, hogy a csehszlovák diplomaták kinek az utasítására cselekedtek, lehet, hogy egyszerűen elemi hazafias és emberi felháborodásról volt szó, túl az esetleges diplomáciai törekvéseken. Erre utal, hogy amikor Randé Jenő osztályvezető kiutasítással fenyegette azt a diplomatát, aki sajtókonferenciát készült tartani, Vince tanácsos így felelt: „*Akkor legalább találkozni fogok a kislányommal.*” Randé megkérdezte Fehért is az ügyben, aki közölte vele, hogy a szövegben nincs változás. A sajtókonferenciát végül nem tartották meg, és Fehér beszédét valóban a fenti szöveggel hozták a korabeli lapok. Ezzel az eljárással nyilván a felelősség, bűnrészesség kisebbitése is volt a magyar vezetés

36 = = Az eseményekről csupán Randé beszámolóját ismerjük, a csehszlovák álláspontot egyelőre még nem. Az elbeszélés során az alábbi forrásra támaszkodunk: Randé Jenő jelentése Katona István, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály helyettes vezetőjének, 1968. augusztus 31. MNL OL XIX-J-1-j 27. doboz 003135/11-1968.

37 = = Fehér Lajos elvtárs válaszai a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatos kérdésekre. *Népszabadság*, 1968. augusztus 31. 3.

célja, ekkor még nem állt érdekükben, hogy a bizonyos behívó levélre vagy legalább is a belülről jövő kezdeményezésre ne utaljanak.

= = = A beszéd

Fehér Lajos beszédének³⁸ formájából és tartalmából világosan kirajzolódik, hogy egyértelműen a magyar közvéleménynek üzent, s addig merészkedett a külpolitika játszóterére, amennyire szükséges volt. Idegenül mozgott ebben a szerepben, nem igazán értette a televíziós szereplés sajátosságait. Jellemző módon három alkalommal is a kedves/tisztelt hallgatóim megszólítást alkalmazta, vagyis a fejében a rádió előtt ülők jelentek meg, mint befogadó közeg. A beszédet formálisan a hozzá érkezett kérdésekkel indokolta, amit a kicsit is tájékozottak aligha hittek el, hiszen Fehér korábban szinte kizárólag agrárügyekben szerepelt a nyilvánosság előtt, így teljesen indokolatlannak tűnt, hogy éppen őt keresték volna meg e súlyos külpolitikai krízis okán. A beszéd során négy, általa megfogalmazott kérdésre igyekezett valamilyen választ adni: 1. Szükség volt-e az öt szocialista ország csapatainak bevonulására a testvéri Csehszlovákiába? 2. Mit értenek a helyzet politikai rendezésén? 3. Mit jelent a nemzeti egység jelszava? 4. Miért változott meg az MSZMP álláspontja június óta?

A bevonulás szükségességét Fehér a jobbratolódás megakadályozásával, az ellenforradalmi erők, az imperializmus elleni fellépéssel indokolta. Ez persze nem volt több a bevett propagandaszólamoknál, amelyek számos alkalommal elhangzottak. Azt viszont a legelvakultabb kommunisták sem hitték, hogy a „szövetséges csapatok [...] *nem kívánnak beleszólni abba sem, hogy csehszlovák barátaink hogyan rendezik el belső dolgainkat.*” Ez annyira hiteltelen kijelentés volt – pusztán a formális logika szabályai szerint is –, hogy nem igazán érthető, miért került bele a szövegbe. Ráadásul Fehér újból meg is ismételte: „*nem akarjuk fegyverrel befolyásolni a csehszlovákiai belső folyamat alakulását.*” Ez az adott helyzetben nem jelentett többet, hogy nem kívánnak egy bábkormányral bevezetett katonai diktatúrát, hanem a meglévő vezetést szeretnék rászorítani az agresszorok által megfelelőnek tartott politika követésére.

Ezután Fehér rátért a csehszlovák belpolitika eseményeinek értelmezésére, s ezt teljes mértékben a kádári logika alapján tette. Ezek szerint helyes volt a régi, hibás, szektás vezetés elleni harc, a szocialista törvényesség betartása és a nemzeti sajátosságok figyelembevétele, de mindez csak akkor működik jól, „*ha a párt egységes és a demokratikus centralizmus alapján áll, azt érvényesíti, ha nemcsak balra, hanem jobbra is üt.*” Más szavakkal: a kádári hatalmi konstrukció az egyetlen helyes és logikus út, az ettől való eltérés a párt egységének megbomlását, eszmei zűrzavart, parttalan demokráciát és végső soron a reakciós erők megerősödését hozza magával. S itt következett a beszéd egyik kulcsmondata, amelyből a magyar rádióhallgatók és televíziónézők is érthettek: „*Csehszlovákiában a jobboldalnak, a reakciónak sikerült sokkal nagyobb legális alapot teremtenie, mint nálunk 1956 nyárutóján és kora őszén.*” Vagyis egy

38 = = A beszéd szövegét lásd Fehér, 1969; 1970.

kitörő ellenforradalmat akadályoztunk meg, mondta ezzel Fehér Lajos, más nézőpontból pedig a csehszlovákoknak ugyanaz lett a vesztük, mint nekünk, magyaroknak, vonhatta le a következtetést az átlag magyar tévénező.

Ezek után Fehér megpróbált szembenézni azzal a nem csekély kihívással, amit az jelentett a propagandával foglalkozó szervek számára, hogy a csehek és szlovákok csaknem egy emberként utasították el a megszállást, szinte nemzeti egység alakult ki ebben a kérdésben. Mindez azonban csak arra volt jó, hogy megint a magyarokat figyelmeztesse: *„Talmi dolog az ilyen nemzeti egység! Hasonló ahhoz, amit minálunk is tapasztaltunk 1956-ban, amikor a pesti utcán ellenforradalmár tüntetők azt kiáltották: »Tízmillió magyar szíve együtt dobog!« De ebben a tízmillióban benne volt az össze reakciós és minden más hasonlórú elem: ez a nemzeti egység valójában az ellenforradalom »nemzeti egysége« volt, amely hanyatlást, teljes széjjelést, katasztrófát eredményezett.»* Fehér megpróbált reálpolitikusnak látszani, és rájátszani arra az érzésre, hogy lám, míg a szomszédban kalandor vállalkozásba fogtak, addig nálunk minden rendben van.

Fehér beszédének talán legérdekesebb része az, amikor a sajtó szerepével foglalkozott. Ez egyben választ adhat arra a kérdésre is, miért tartotta fontosnak az MSZMP vezetése, hogy az egyik PB-tag a rádión és televízión keresztül egyszerre szóljon a magyar néphez. *„Felvetik az emberek, hogy a magyar sajtó nem elég gyorsan tájékoztatott az eseményekről – kezdte Fehér. – Érkezett hozzám olyan panasz is, hogy a Magyar Rádió és Televízió nem adott elég információt. Ennek elsősorban technikai okai voltak: megszakadt Prágával a telefonösszeköttetés. Felelőtlen híreszteléseket pedig nem tehetünk közzé. Emiatt ezekben a napokban nagyon sok ember hallgatta a nyugati, elleneséges rádiókat.»* Vagyis a prágai tavasz eltiprása nagyon hamar kommunikációs versengéssé vált, s ebben veszélyt látott a magyar pártvezetés. Árgus szemmel figyelte a korabeli magyar állambiztonság is a Szabad Európa Rádió, a BBC, az RTL hallgatóit, s rájöttek arra, hogy az egyre fontosabbá váló elektronikus médiumok világában az események elhallgatása a közvélemény befolyásolásában behozhatatlan hátrányt jelent. A nyugati rádióadók figyelésére 1951-ben külön alosztályt állítottak fel az Államvédelmi Hatóságon belül. Az ÁVH a következő években a csehszlovák, a lengyel és a bolgár szervekkel kötött kétoldalú megállapodásokat a nyugati rádióadók megfigyelése révén szerzett információk cseréjéről. 1955-ben pedig varsói központtal a szocialista országok közös rádióelhárítási szervezet hoztak létre.³⁹ Az 1956-os forradalom során a magyar rádióelhárítás szervezete átmenetileg szétesett, ám hamar újjászervezték, és az 1980-as évek végéig a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja és a BBC magyarországi hallgatóit folyamatosan figyelték.⁴⁰

Természetesen a valóságot nem lehetett letagadni, a katonai támadást, egy kis ország önrendelkezési jogának eltiprását semmilyen bűvészkedéssel nem lehetett meg

39 == Borvendég, 2013: 341–342.

40 == A rádióhallgatók megfigyelésének fontosságáról árulkodik, hogy több állambiztonsági oktatókönyv is foglalkozott ezzel a jelenséggel. ABTL 4.1. A-2003/1–4.; ABTL 4.1. A-2127/25.; ABTL 4.1. A-3511.

nem történte tenni. Ezért Fehérnek egyetlen, roppant korlátozott eszköze maradt: egészen útszéli hangon szidalmazni a nyugati sajtótermékeket. Ennek érzékeltetésére álljon itt az egész beszéd talán legharsányabb, legvonalasabb részlete: *„Persze a hazug nyugati propaganda célja nemcsak az, hogy megpróbálja szembeállítani egymással a szocialista országokat, igyekezzék lazítani, sőt megbontani azok egységét. Arra is szolgál, hogy leplezze az imperializmus testén az olyan büzlő, üszkös sebeket, mint az amerikaiak által hadüzenet nélkül elkezdett, több éve dúló vietnami háború, az izraeli agresszió, a puccsok, felkelések szítása a világ legkülönbözőbb részein a haladó vagy a haladás útjára lépni akaró nemzetekkel szemben.”*

A beszéd utolsó részében azzal a lapos fordulattal indokolta az MSZMP álláspontjának megváltozását, vagyis azt, hogy miért váltak ellenzőkből az invázió támogatóivá, hogy ők ugyanazt mondják, csak a csehszlovák belső helyzet romlott. Ezért nincs más teendő, mint a csehszlovák vezetésnek, mármint a Moszkvából hazatért Dubčeknek és társainak, „kétfrontos” harcot vívni. Ez azt jelentette, hogy a Kádár János vezette MSZMP támogatja csehszlovák elvtársait, ha éppen olyan módon politizálnak, ahogyan ők. Természetesen 1968 augusztusa után már nem lehetett többé úgy politizálni, mint korábban, nem csupán a csehszlovák reformok kaptak halálos sebet, hanem ekkor kezdődött a kádári centrupolitika lassú erodálódása is. S mit üzent Fehér Lajos vagy inkább rajta keresztül Kádár János a magyar népnek? *„Nekiünk, magyaroknak pedig folytatnunk kell mindennapi, normális építőmunkánkat.”* Ezt persze éppúgy lehetett a félelem kikényszerítette visszahúzódként, mint ahogy józan felismerésként vagy éppen gyáva megalkuvásként értelmezni.

A rádió és a televízió előtt ülők még két évtizeden át nem mondhattak nyilvánosan véleményt a csehszlovákiai bevonulásról. A nem nyilvános politikai térben azonban a magyar közvélemény hallatta a hangját. Bár az erre vonatkozó kutatások még kezdeti stádiumban járnak, mégis érdemes két esetet kiemelni. 1968 augusztusának utolsó napjaiban Budapest kiemelt közterein munkás fiatalok röpcédulákat szórtak szét, amelyekben tiltakoztak a szovjet megszállás, illetve az intervencióban való magyar részvétel ellen. A nagy erővel folyó nyomozás felderítette a röplapozók kilétét, és 1969 tavaszán több hónapos börtönbüntetésre ítélték őket.⁴¹ 1969. január 20-án pedig a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében egy 17 éves szakmunkástanuló, Bauer Sándor felgyújtotta magát, közben Jan Palach nevét kiabálta. Önégetésével a magyarországi és csehszlovákiai szovjet megszállás ellen tiltakozott. A súlyosan sérült fiatalember három nappal később hunyt el a kórházban.⁴² Ezen bátor, ám elszigetelt egyéni akcióktól eltekintve, jelen tudásunk szerint a magyar társadalom dermedt csöndben, hallgatással vette tudomásul a Csehszlovákia elleni inváziót és az abban való magyar részvételt.

41 = = Farkas, 2018.

42 = = Az esettel kapcsolatos politikai rendőrségi vizsgálat anyagát lásd ÁBTL 3.1.9. V-157854/1.

== A beszéd utóélete

Az 1968. augusztus 31-én megjelent magyar napilapok kiemelt helyen, általában teljes terjedelmében közölték Fehér Lajos beszédét a hivatalos magyar hírügynökségi jelentésre támaszkodva. A beszéd szövegének értékelésére, kommentálására egy kivétellel nem került sor. Érdekes módon éppen a korszak relatíve legkevésbé vonalas, a hivatalos álláspontot aránylag a legnagyobb távolsággal követő napilapjában, a *Magyar Nemzet*ben utaltak az elhangzottakra. Az újság a Hazafias Népfront, vagyis az MSZMP-n kívül álló, de a hivatalos politikát támogató, ekkoriban valóságos tartalom és tevékenység nélküli szatelliteszervezet lapja volt. A szeptember 1-jei számban látott napvilágot egy szerző nélküli publicisztikai írás, amelyben a következő állt: „*A mi eredményeink igazolják – mint Fehér Lajos mondotta – hogy a népre, a kommunistákra, a testvéri szocialista országok segítségére támaszkodva ez a harc, a következetesen megüvöltött kétfrontos harc a szocializmus, a béke erőinek győzelméhez vezet.*”⁴³ Ezen túl Fehér beszédéről nem találtam említést, így a célközönségben, vagyis a rádióhallgatók és tévénézők körében kiváltott hatását sem ismerjük. Remélhetően az állambiztonság ügynökei által adott jelentések többet elárulnak erről, de ezen források feltárása még további kutatást igényel.

A magyar külpolitikai szervek számára viszont gyakorlatilag Fehér Lajos beszéde volt az, amely egyedülként testesítette meg és összegezte a párt és a kormányzat álláspontját. A szöveget a *Magyar Külpolitikai Évkönyv*be is beválogatták.⁴⁴ Ez a válogatás megegyezett a *Népszabadság*ban az MTI tudósítása alapján közölt variációval, vagyis szerepelt benne a behívásra történt utalás, amelyet a csehszlovák diplomaták kifogásoltak. Sőt a napilapokban dőlt betűvel szedték ezt a részt, így nyomatékossíva az ebben foglaltakat. A *Külpolitikai Évkönyv* jelentőségét növelte, hogy első ízben éppen 1969-ben adták ki, ami valamiképpen a külpolitikai nyitást jelezte, az információkhoz való jobb hozzájutást segítette elő. A válogatás révén a legfontosabb, politikai szempontból is irányadónak tartott szövegek kerültek bele, tehát joggal feltételezhetjük, hogy Fehér Lajos beszéde ekkor még teljes mértékben iránymutatónak számított. Bár Fehért a kortársak többsége agrárpolitikusként könyvelte el, ő nem feltétlenül így tekintett magára, inkább valamiféle népfrontos szereplőként, aki időnként a szocializmus általa stratégiáinak tartott ügyeiben is véleményt formált. A szöveg nyilvánosságra kerüléséhez képest a helyzet viszonylag gyorsan változott, hiszen Fehér 1970-ben megjelent beszédgyűjteményéből már kimaradt az alábbi kitétel: „*a szocializmushoz hű, becsületes vezető személyiségek egy csoportjának hívására.*” Csak önmagában a helyzettel indokolta a bevonulást. Ezzel a megoldással elkenődött, elhomályosult a prágai tavasz elfojtásának ezen nagyon is fontos fejezete. Nem tudni, hogy cenzúráról vagy öncenzúráról volt-e szó, esetleg csehszlovák részről érkezett kérés teljesítéséről, vagy helyesebb inkább hatalmi érdekből történő hamisításról beszélni.

43 == Konszolidáció és nemzeti egység. *Magyar Nemzet*, 1968. szeptember 1. 3.

44 == Fehér, 1969.

Inkább arra hajlunk, hogy Fehér Lajos maga is tisztában lehetett azzal, amit Kádár János nagyon fontosnak tartott: minél inkább tompítsuk a konfliktusok élet, ne beszéljünk róluk, a kényes pontok merüljenek a feledés homályába.

Úgy vélem, hogy Fehér Lajos beszédének története sokat elárul arról, hogy milyen fontossága volt a prágai tavasznak és az azt eltipró invázióknak a magyar belpolitika szempontjából is. A pártvezetésnek új kommunikációs technikát kellett választania, hogy a régi tartalmat közvetítse. Ez kifinomult hatalmi játékot kívánt, amelyet a jó sakkozó hírében álló Kádár János a saját nézőpontjából okosan művelt. Ennek a partinak volt fontos figurája, ha nem is vezérként, de bizonyos irányokban mozdítható, más esetekben magától is lépő futóként Fehér Lajos.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-157854/1. Verebélyi János és társa

4.1. Az állambiztonsági munkához szükséges segéd- és oktatókönyvek

A-2003/1-4. Rádiófigyelő Szolgálat jelentései

A-2127/25. Szabad Európa Bizottság és Szabad Európa Rádió

A-3511. Jelentés a Szabad Európa Rádió felméről, elemző tevékenységéről

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. f. 4. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei

M-KS 288. f. 5. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei

XIX-J-I-j Külügyminisztérium, TÜK iratok

Veritas Intézet Oral History Archívum (OHA)

Szűrös Mátyás-interjú, 1991. Készítette Tóth Pál Péter. 426. sz.

=== Nyomtatásban megjelent források ===

Bácskai-László, 1971

Bácskai Erika – László György: *A rádió és televízió műsorainak fogadtatásáról.*

Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

Bencsik, 2016

Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Napvilág, Budapest.

Fehér, 1969

Fehér Lajosnak, az MSZMP Politikai Bizottsága tagjának, a Minisztertanács elnök-helyettesének válasza a csehszlovák eseményekkel kapcsolatos kérdésekre.

In: *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1968*. Kossuth, Budapest. 265–269.

Fehér, 1970

Fehér Lajos: Rádió- és televíziónyilatkozat a csehszlovákiai kérdésről. In: uő: *Agrár- és szövetkezeti politikánk 1965–1969*. Kossuth, Budapest. 210–216.

Harangi–Vitár, 1967

Harangi László – Vitár Zoltán: *Televízió falun*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.

Mlynář, 1989

Mlynář, Zdeněk: *A prágai tavasz... és ősz*. Vita Kiadó, Budapest.

Polgár, 1995

Polgár András: Az andalító tévé... In: Heckenast Gábor – Koreny János – Polgár András: *A Magyar Televízió története kezdetektől – napjainkig*. Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest. 130–140.

Szirmai, 1969

Szirmai Istvánnak, az MSZMP Politikai Bizottsága tagjának beszéde a MOM nagygyűlésén. In: *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1968*. Kossuth, Budapest. 262–264.

=== Hivatkozott irodalom ===

Békés, 2008

Békés Csaba: Kádár János és a prágai tavasz *Beszélő*, 7. sz. 97–115.

Borvendég, 2013

Borvendég Zsuzsanna: A BM II/16. (Rádióelhárító) Osztály. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – L'Harmattan, Budapest. 337–347.

Farkas, 2018

Farkas Gyöngyi: „Nem tetszik nekünk ez a rendszer. Tenni kéne valamit.”

Röpcédulázó fiatalok 1968 nyarán. *Betekintő*, 2. sz.

http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2018_2_farkas.pdf (utolsó letöltés: 2018. június 26.).

Földes, 2015

Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II.*

Napvilág, Budapest.

Horváth, 2008

Horváth Edina: A Magyar Televízió műsorpolitikája – 1968. *Múltunk*, 3. sz. 187–199.

Huszár, 1998

Huszár Tibor: *1968. Prága – Budapest – Moszkva.* Szabad Tér, Budapest.

Huszár, 2004

Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel.* Kossuth, Budapest.

Koreny, 1995

Koreny János: A magyar televíziózás története. In: Heckenast Gábor – Koreny János – Polgár András: *A Magyar Televízió története kezdetektől – napjainkig.*

Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest. 5–99.

Kun, 1998

Kun Miklós: *Prágai tavasz – prágai ősz: 1968 fehér foltjai.* Akadémiai, Budapest.

Lévai, 1980

Lévai Béla: *A rádió és televízió krónikája 1945–1978.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

Mitrovits, 2012

Mitrovits Miklós: Kádár és Dubček 1968-ban. In: *Kádár János és a 20. századi magyar történelem.* Szerkesztette: Földes György – Mitrovits Miklós.

Napvilág, Budapest. 125–146.

Mitrovits, 2018

Mitrovits Miklós: Út a katonai intervencióhoz. A prágai tavasz és a magyar pártvezetés. *Világtörténet* 3. sz. 415–443.

Papp, 2017

Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz, Budapest–Pécs.

Papp, 2018

Papp István: Chýbajúce slová Rozhlasový a televízny prejav Lajosa Fehéra o vpáde de Československa. *Pamät' národa*, 2. sz. 61–72.

Pataky, 1996

Pataky Iván: *A vonakodó szövetség. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Pauer, 1995

Pauer, Jan: *Prag 1968: Der Einmarsch des Warschauer Paktes: Hintergründe, Planung, Durchführung*. Temmen Verlag, Bremen.

Takács, 2012

Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban. Hatalom és újságírás viszonya, 1956–1988*. Napvilág, Budapest.

==== Sajtó ====

Délmagyarország

Dolgozók Lapja

Esti Hírlap

Magyar Hírlap

Magyar Nemzet

Népszabadság

Népújság

Petőfi Népe

Új Szó

Kulcsszavak

=====

1968, Csehszlovákia, sajtó

/ Lajos Fehér's Radio and Television Speech in 1968 /

The troops of the Hungarian People's Army participated in the invasion of Czechoslovakia in August 1968. On the one hand, the leadership of the Hungarian Socialist Worker Party supported the reforms of Alexander Dubček, the so-called process of the Prague Spring, but on the other hand, János Kádár was afraid of the Soviet political pressure, so ultimately he accepted the idea of a military invasion in August 1968. However, he did not undertake to inform the Hungarian public opinion and explain the goals of the Hungarian government and the communist party. The worst speaker of the Political Committee, Lajos Fehér, the most important agrarian politician, was charged with speaking about the invasion in the radio and on television. This role was perfectly strange for him, because he was not an expert of international relations, he spoke rapidly and he often sputtered. In my study I try to analyse the importance of the electronic and print media in Hungary in the 1960's, the content of the speech and the Czechoslovak reactions.

===== Koós Levente =====

/// „A Népstadion jelentős részét elborította az égő papír”

Kollektív erőszak és futball Magyarországon
1956 előtt és után

„Munkatársunk beszámolója szerint a forgalom teljesen leállt a népligeti állomásnál, csak a felüljárón haladtak járművek. A metrófeljárót kordonokkal zárták le a rendőrök (nagyjából 150 fő), akik pajzzsal is igyekeztek védeni a metróból feljövőket. Körülbelül kétezer FTC-szimpatizáns várta lila »kollégáikat«, a kordonokat rángatva. A vendégszurkolók megérkezésekor – ahogy várható volt – elszabadult a pokol, többek között petárdákkal, füstbombákkal és üvegekkel fogadták az újpestieket. A fradisták pont dobótávolságban voltak a feljárótól, így a rendőrök könnygáz segítségével fokozatosan kiszorították őket a kereszteződésből. Előállítás biztos, hogy lesz, hiszen egy rendbontót a földön húztak végig a hatóság emberei, akik kutyákkal és hangosbeszélővel próbálják helyreállítani a rendet.”¹

Ha a futballerőszak² témájában szeretnénk diskurzust kezdeményezni, biztosak lehetünk abban, hogy a többség a fenti idézetben olvasható erőszakcselekményekhez hasonló szurkolói rendbontásokra, összecsapásokra, vandál cselekedetekre gondol. De igazuk van-e azoknak, akik kizárólag a huszadik század utolsó évtizedeiben kialakuló futballhuliganizmussal azonosítják a futballerőszakot, és annak manifesztálódását két, egymással erőszakos aktusba lépő ellenséges szurkolócsoporthoz kötik? Természetesen igen, de közel sem teljes mértékben.

Közhely, hogy a futball par excellence erőszakos, középkori kialakulása óta számos alkalommal tiltották a meccsek megrendezését, a 19. századtól fogva pedig

1 = = FTC–Újpest: Petárdazápor fogadta a vendégszurkolókat. https://www.nemzetisport.hu/labdarugo_nb_i/ftc-ujpest-petardazapor-fogadta-a-vendegszurkolokat-2225087# (utolsó letöltés: 2020.05.20.).

2 = = A futballerőszak fogalmán azokat a futballmezőben létrejövő erőszakos cselekményeket értem, amelyek szoros értelemben nem kötődnek a játékhoz, így a játékterhez sem, de megjelenésük mégsem választható el az adott sporteseménytől.

szigorú szabályrendszerek segítségével igyekeztek kordában tartani a futballpályán és a lelátókon kialakuló erőszakos konfliktusokat. Az elmúlt évtizedek erőszakra fókuszáló társadalomtudományi kutatásai mindazonáltal lehetővé teszik számunkra, hogy a futballerőszakot az általános közvélekedésen és rendészeti problémán túl jóval tágabb keretek között értelmezzük.³ Bár az erőszak kétségkívül az egymással rivalizáló szurkolók, illetve a drukkeres és a rendvédelmi funkciót betöltő csoportok között a leglátványosabb, valójában az a futballmező⁴ minden szereplője között létrejöhet, és sokszor létre is jön. A közelmúltban Szegedi Péter foglalkozott tudományos igénnyel a debreceni sportegyesületek történetére fókuszáló könyvében⁵ a futballerőszak második világháború előtti megjelenésével. Módszertani megközelítései relevánsak lehetnek az 1945 után megváltozott futballmezők struktúráinak vizsgálatánál is, ezért azokat a későbbiekben magam is használni fogom.

Fontos leszögezni, hogy a futballerőszak során nemcsak a testre irányuló konkrét, fizikai erőszakot kell figyelembe vennünk, hanem minden olyan erőszaktypust és -formát is, amely az elmúlt időszakban a történelemtudomány látószögébe került. Azért is van szükség a test integritását megsértő fizikai erőszak mellett az erőszak egyéb formáinak vizsgálatára is, mert a tárgyalt események időintervalluma részben egybeesik a magyarországi egypártrendszer 1956 utáni történetével. A Rákosi-rendszerben politikai eszközként használt intézményes erőszak részben megváltozott 1956 után: a forradalom megtorlását követően az elnyomó jellegét természetesen mindvégig megőrző Kádár-rendszer a nyílt erőszakot a rendszer válságáig jórészt kerülte, mindamelllett számos erőszakformát alkalmazott a társadalmi elégedetlenség elfojtása érdekében. A rendszer e sajátsága miatt pedig félrevezető, ha kizárólag a fizikai erőszakot vizsgálva várunk válaszokat a pártállam és a társadalom konfliktusairól feltett kérdéseinkre, beleértve a futballmezőn belüli erőszakot is.⁶

Tanulmányomban a magyarországi szovjetizálás utáni futballerőszak megjelenési formáival foglalkozom. Fő kérdésem, hogy az alapvetően állambiztonsági és pártiratokban az erőszakformák mely típusai jelennek meg a futballal kapcsolatosan. Mit mondanak nekünk ezek az erőszakaktusok a társadalom mikroszintjein létrejövő és a diktatúrával szembeni ellenállási formákról? Milyen tágabb politikai és társadalmi következtetéseket vonhatunk le a futballerőszakból? Mely erőszaktypusok jellemzők a hatalmon lévők és melyek a szurkolók megnyilvánulásaira?

Az egypártrendszer futballjával kapcsolatban elterjedt vélekedés, hogy a meccsek alkalmával az utca nem vált háborús övezetté. Ez természetesen nem igaz: a kommunista diktatúra történetében bőven találunk olyan sporteseményeket, amelyek után

3 == A kérdés összefoglalására lásd: Tomka, 2018.

4 == A futballmező fogalmán, Szegedi Pétert követve, azt a társadalmi szférát értem, amelynek szereplői folyamatos konfliktusokat generálva küzdenek a mező feletti uralomért.

5 == Szegedi, 2014.

6 == Tomka, 2018: 175.

a szurkolók kollektív erőszakelkövetőkké váltak. Ezek közül kettőt most részletesebben is bemutatok.

= = „Aki magyar, velünk tart!”

A kollektív emlékezetbe a magyar futball Mohácsaként beépülő berni döntő után Budapest utcáin 1954. július 4. és 7. között a Rákosi-rendszerben korábban nem tapasztalt tüntetéshullám söpört végig. Mivel az eseménysorozat dokumentációjának egy részét a korábbi években már publikálták,⁷ én csak egy rövid összefoglalót adok a történések legfontosabb, a kollektív erőszak vizsgálata szempontjából releváns helyek kiemelésével.

Egy órával az elveszített világbajnoki döntő lefújása után közel négyezer fő gyűlt össze az akkori November 7. téren (ma Oktogon), ahol az egyre radikálisabban felépő tömeg Sebes Gusztáv leváltását követelte, valamint Puskás Ferencet szidalmazta. A korabeli rendőrségi feljegyzések szerint sem a karhatalom, sem a politikai rendőrség nem állt a helyzet magaslatán: a folyamatosan duzzadó tömeget sem megfékezni, sem feloszlatni nem voltak képesek, sőt sokan a rendőrök közül – csalódott futballszurkolóként – a tüntetőkkel szimpatizáltak. A tömeg az éjszaka során a November 7. térről először az Országos Testnevelési és Sportbizottság (OTSB) székházához vonult (ez a mai Hold utcában volt), majd a Körútra kifordulva a Blaha Lujza tér felé vették az irányt, miközben a buszok és trolibuszok oldalát ököllel verték. A Blahán kettévált a tömeg: egy része a *Népsport* Baross téren található kiadója, másik része a Rádió székháza felé folytatta útját. Miután a frissen nyomott sportlap is megerősítette a keserű tényeket, a Baross téren lévők is a Rádióhoz mentek, ahol az épület államvédelmi biztosítása ellenére a tüntetők betörték az épület kapuját, majd körülbelül 150–200 fő az udvarra özönlött azzal a szándékkal, „*hogy a rádión keresztül Sebesnek és Puskásnak üzenjenek: »ne jöjjenek haza, mert ki lesznek végezve«.*”⁸ A tüntetőket végül sikerült kiszorítani a Rádió területéről, hajnali fél kettő körül pedig a Rákóczi téri oszlatással, igazoltatással és előállításokkal ért véget az éjszaka.

A rendőrségi jelentés szerint azonban az akciók másnap folytatódtak: „*Július 5-én, már a délelőtti órákban voltak csoportosulások a Nemzeti Színház előtt, a körúti totózó helyiség előtt. Este, kb. 20 órára, már kb. 3–4.000 ember verődött össze és ez a tömeg még egyre növekedett. A tömeg hangulata mind emelkedettebb lett, állandóan tüzelték egymást Sebes és Puskás ellen, nevezettek kivégzését hangoztatva, valamint azt hogy »aki magyar, velünk tart!« Ellepték a József körutat, a Nemzeti Színház környékét, majd a Szabad Nép székház előtti területet. A Szabad Nép székháznál sportújságot követeltek, egyben az egész jelzett terület közlekedését, szabad forgalmát megbénították. A közlekedés és a közrend helyreállítása céljából a rendelkezésünkre álló, kb. 200 főnyi karhatalommal a tömeget a fenti területről eloszlattuk. A tömeg azonban a Rákóczi*

7 = = Lásd Majtényi, 2010: 133–141.

8 = = BFL VI.12.a.1. Jelentés, 1954. augusztus 14.

útra és a Lenin körútra ismét összetömörült, sőt időközben kb. 8–10.000 főre emelkedett, az említett két útvonalon felvonulást rendeztek, továbbra is Sebest, Puszkást gyalázták, és [az] útjukba kerülő villamosok áramszedőjét lebúzták, autóbusz ablakot törtek be és egy személyautót felborítottak, a totózó ablakait betörték. A tömeg a továbbiakban, részben az OTSB, részben a Stúdió elé nyomult, ahol újabb karhatalmi erő közbenjöttével megakadályoztuk az épületekbe való behatolást és oszlatni kezdtük a tömeget. A tömeg innen el is oszlott, de visszament a Nemzeti Színházhoz és ismét a Rákóczi utat és Lenin körutat lepte el. Az itt is közben kb. 4–500 főre emelt karhatalmi erővel a főútvonalokról a kisebb mellékutakba szorítottuk a tömeget, így a kisebb csoportokat 23–24 óra körüli időben sikerült teljesen feloszlantani. A feloszlantás – tekintettel a tömeg felizgatott hangulatára – nem ment simán, több ízben a tömeg és a rendőrség közötti összeütközésre került sor.”⁹

Július 6-ra a karhatalom és az államvédelem olyannyira összeszedte magát, hogy a preventív eljárásoknak (a tüntetés helyszíneinek biztosítása) köszönhetően sikeresen akadályozta meg komolyabb tömeg összeverődését, bár összecsapásokra így is sor került a karhatalommal. Az elvesztett döntő utáni utcai eseménysorozat dramaturgiája július 7-én újabb helyszínnel bővült: a felbőszült tömeg (körülbelül 3 000 fő) a berni vesztesek fogadására a Keleti pályaudvaron gyűlt össze, de a kiérkező karhatalom feloszlatta a tömeget. (A rendőri jelentések megjegyzik, hogy a korábbi napokhoz képest a pályaudvarnál tapasztalták a legkisebb ellenállást a feloszlantandó tömeg részéről.)

A pesti humor által már akkor „focialista forradalomnak” aposztrofált eseményeket a két évvel későbbi forradalom előzményének szokás tekinteni, legalábbis ami a tömeg mozgásának és cselekvéseinek forogatókönyvét illeti. A közös vonások közül kiemelhető a Rádió épületéhez vonulás és a fő követelések beolvasása igényének erőszakos kifejezése, a tömeg verbális kifejezésmódjának hasonlósága („Aki magyar, velünk van!”, „Vesszen Puszkás, vesszen Sebes”), valamint a *Szabad Nép* székháza előtti tüntetés. További hasonlóságoknak lehet tekinteni az utcán megjelenő plakátokat, valamint a tömeg kettéválását, majd újraegyesülését.

Charles Tilly szerint akkor beszélhetünk kollektív erőszakról, ha a csoportosan elkövetett cselekedetek fizikailag sértenek meg személyeket vagy tárgyakat, az elkövetők között pedig, ha átmenetileg is, de fennáll valamiféle együttműködés.¹⁰ Az amerikai szociológus a kollektív erőszak három alapformáját különböztette meg (kompetitív, reaktív és proaktív), bár ezek az alapformák egyes esetekben keveredhetnek.¹¹ A berni döntő után lezajlott utcai zavargások bármennyire is mutatnak hasonlóságot az 1956-os forradalom egyes epizódjaival, mégsem tekinthetők proaktív jellegű megmozdulásnak. A csalódott szurkolók demonstrációja nem rendelke-

9 = = Uo.

10 = = Tomka, 2018: 178.

11 = = Fónagy, 2020: 1168.

zett tudatos és megtervezett koordinációval (ezt bizonyítja a tömeg útvonala, többszöri szétválása), nem volt felvértezve világos ideológiával,¹² a tömegakciókban résztvevők száma pedig a báméskodókkal együtt sem haladta meg a tízezezret, ezáltal a tüntetők létszáma a több mint másfél milliós Nagy-Budapest népességszámához viszonyítva nem tekinthető olyan komoly tömegnek, amely a proaktív jellegű kollektív erőszakaktusokat jellemzi. Emellett az sem jelenthető ki, hogy az eseményekben résztvevők erőszakos megmozdulásai a rendszer erőszakos megdöntésére irányultak volna. A csoportosan elkövetett erőszakos akciók az okozott károk és a sérültek számát tekintve nem tekinthetők jelentősnek, annak ellenére, hogy a megmozdulás-sorozat volumenét tekintve a politikai rendszer történetén belül csak 1956-hoz mérhető.

1954 nyarának eseményei azokhoz a reaktív erőszakos tömegmozgulásokhoz hasonlítanak, amelyeknek tipikus megjelenési formái a kora újkori éhséglázadások, az adószedések vagy sorozások elleni megmozdulások, illetve a 19. századi géprombolások.¹³ Ezek a megmozdulások jellemzően valamilyen nagyszámú embert vonzó rendezvény során jönnek létre (vásárok, fesztiválok, ünnepi események), nem rendelkeznek formális vezetővel, nincsenek megszervezve és előkészítve, „*mivel végrehajtói azonos morális alapról ítélik meg az adott helyzetet, egységes fellépésükkel a – szerintük – a régisége által legitimált, ezért szemükben egyedül igazságos rendet állítják helyre.*”¹⁴ Eszerint a berni döntő utáni utcai eseményekben résztvevők motivációit értelmezhetjük úgy is, hogy számukra az 1948–49 előtti futballszisztéma jelentette azt az igazságos rendet, amelyet visszaállítani kívántak.

Július 4-re a kommunista pártvezetés nagyszabású ünnepséggel készült: a várhatóan világbajnoki címet hozó döntőt követően százezer ember jelenlétével számoltak a Felvonulási téren, a résztvevőknek az állam ingyen alkohollal és élelemmel kedveskedett volna.¹⁵ A döntővel egy időben a Népstadionban atlétikai versenyt rendeztek, amelynek végeztével a közönség élőben hallgatta meg a helyszínen a mérkőzés rádióközvetítését. Vagyis a döntő napján Budapesten adottak voltak a feltételek a tömeg gyors létrejöttéhez, ráadásul úgy, hogy a legnagyobb szabású tömegrendezvényt éppen a politikai vezetés hívta életre.

A tüntetések után keletkezett korabeli rendőrségi iratok is arról számolnak be, hogy a 4-én kirobbant demonstráció spontán módon zajlott le. Kopácsi Sándor, a Belügyminisztérium Budapesti Főosztályának vezetője jelentésében azt írja, hogy a „*vasárnapi tüntetés a rendőrséget váratlanul érte és ebből kifolyólag az intézkedések sem voltak elég hathatósak*”. Ez magyarázta, hogy Budapesten összesen csupán

12 = = Gyáni, 2017: 13.

13 = = Uo. A téma klasszikus feldolgozása a Tilly által is gyakran idézett Hobsbawm, 1974.

14 = = Fónagy, 2020: 1169.

15 = = Majtényi, 2010: 134.

46 közrendvédelmi rendőrt tudtak két órával a tüntetés kezdete után a helyszínre szállítani és ott a rend helyreállításában alkalmazni.¹⁶

Tilly különösen sűrűnek ítéli meg a reaktív erőszakformák megjelenését akkor, amikor az állam olyan erőforrásokra támaszt új igényt, amelyek fölött addig alapvetően a kisebb közösségek rendelkeztek.¹⁷ Bizonyos értelemben a futball is ilyen erőforrásnak tekinthető. Az 1926 óta gazdasági és társadalmi tekintetben profeszzióális keretek között működő magyar klubfutballt a világháború után szovjet mintákat követő kommunista sportirányítás fokozatosan gleichschaltolta.¹⁸ Ezáltal alapjaiban változtatta meg a futballmezők struktúráját, és a már meglévő, hagyományos polarizációs dimenziókat¹⁹ átalakította, illetve egyesek eltüntetésével újakat hozott létre. Mindezeket csak egy drasztikus, a klubok jelentős részét érintő átalakítási-átszervezési modell alkalmazásával érthette el, amelynek segítségével a sportegyesületek nemcsak eredeti gazdasági és társadalmi bázisukat, hanem legmarkánsabb identifikációs jellemzőiket is elvesztették. Ennek leglátványosabb eredménye a Ferencvárosi Torna Club (FTC) átszabása volt: nevét és zöld-fehér színét megváltoztatták, és az Élmezési Dolgozók Országos Szövetségének alárendelve a hagyományos keresztény-jobboldali identitás elhallgatása mellett a propagandában a feldolgozóiparban dolgozó szocialista munkásság csapataként kezdtek hivatkozni rá.²⁰ Nyilvánvaló, hogy az átalakításhullám a többi sportegyesület szurkolóit is érzékenyen érintette, de népszerűsége és szurkolótáborának nagysága miatt a ferencvárosiak fejezték ki véleményüket a lehangosabban.²¹

Több okunk is van azt feltételezni, hogy az 1954. júliusi eseményeket nem kizárólag a döntő eredménye miatti elkeseredés, hanem határozott rendszerellenes attitűd is kiváltotta.²² Kopácsi Sándor jelentése – mindamelllett, hogy az általa írt szöveg a hatalmon lévők értelmezését adja vissza – azt a meglátást tükrözi, hogy a hatalom erőszakos megdöntéséről, vagyis forradalmi kísérletről nem, de a diktatúra működését kritizáló megnyilvánulásról mindenképpen érdemes beszélni. *„A tüntetésre és a felvonulásra jellemző volt általában, hogy bár demokrácia ellenes kijelentés nem hangzott el, de az ellenség a helyzetet ügyesen kihasználva, »hazafias« jelszavakkal igen sok dolgozót megfélemeztek. Pl. 6-án olyan plakátok jelentek meg, hogy: »Aki magyar,*

16 = = BFL VI.12.a.1. Jelentés, 1954. július 14.

17 = = Tilly, 1977: 158.

18 = = Takács, 2014: 15.

19 = = Szegedi Péter az 1945 előtti futballmezők struktúráját vizsgálva négy nagyobb polarizációs dimenziót különböztetett meg: felekezeti/etnikai; politikai; regionális; gazdasági/ideológiai.

20 = = Koós, 2019: 16–17.

21 = = Mind a Fradi-szurkolók jelentős létszámára, mind vehemens szurkolási szokásaikra maga Kádár János is felhívta párttársai figyelmét 1957 őszén. Az első titkár felszólalását közli: Takács, 2018: 92.; Koós, 2019: 54.

22 = = Romsics, 1999: 374.

velünk tart!« Ezenkívül meg lehetett állapítani, hogy bizonyos mértékig a rendőrséggel, mint az államhatalom szervével szemben provokáltak, s ezzel lényegében a tüntetésnek ellenséges tartalmat adtak. Pl. rendőröket megvertek, az egyik rendőr kezét megszúrták, becsmérő kijelentéseket tettek, a gyülekezési szabadságra hivatkoztak, s arra, hogy nem az államhatalom ellen szervezkedtek. Az ellenséges tartalmat bizonyítja az a tény is, hogy néhány tüntetőnél tört, botot, jégcsákányt találtunk.»²³

Hipotézisemet elsőként egy emocionális jellegű érveléssel igyekszem alátámasztani. A kollektív erőszak kutatása során nem elhanyagolható tényező az erőszakos cselekményeket elkövető csoportok érzelmeinek vizsgálata, azok leíró jellegű megközelítése. Nyilvánvaló, hogy a futballszurkoló elkeseredik, ha csapata vereséget szenved, és ennek bizonyos keretek között hangot is ad. (Magáról a keretről később még lesz szó.) Nincs kétségünk afelől sem, hogy 1954 nyarán ez a vereség szinte az egész magyar sportközönséget egyformán érintette. A látható-tapasztalható érzelmi megnyilvánulások arról árulkodtak, hogy a futballszurkolók úgy érezték: a legyőzhetetlen Aranycsapat mítosza csak egy politikai áruhály folytán válhatott semmivé.

Az ötvenes években uralkodó terror, a társadalomra kényszerített igazságtalanságok elől valóságos menekülést jelentett a futball: a stadion gyepén a kinti világ viszonylagosságáival és kiszámíthatatlanságával szemben igazságos küzdelem zajlik. A vetélkedő felekre ugyanazok a szabályok érvényesek, a győzelemhez ugyanakkora játémező és ugyanakkora számú játékos áll rendelkezésre, és az a csapat győz, amelyik több találatot szerez. *A kis magyar „focialista forradalom”* című esszéjében így fogalmazott ezzel kapcsolatban Ember Mária: *„Az elvágyódás tünete volt ez egy igazságosabb világba, ahol tiszta játék folyik, nem cinkelt lapokkal kártyáznak.»²⁴* Ezeket a cinkelt lapokat tekinthetjük annak az ötven Mercedes típusú, kormányzati szerepet betöltő személyautó metaforájának, amelyek ebben az időben jelentek meg Budapest utcáin. A csalódott tömeg gyorsan kapcsolatot talált a nyugatnémet győzelem és a nyugatnémet autómárka között: *„Ezért olyan határtalan, olyan eltűzött a kétségbeesés, a düh, ha a szurkolók becsapottnak érzik magukat, netán bundára gyanakodnak. »Már megint átverték minket!« – mármint azok, akik különben is orrunknál fogva akarnak vezetni, akik szemében a politika elsőbbsége szent, s nem a játék tisztasága.»²⁵*

Ebből egyenes úton következik a hipotézisemet alátámasztó második tényező: a kommunista sportmozgalom monopolizáló tevékenysége és a hatalom birtokosainak lelátókon való rendszeres megjelenése, valamint az egyesületi organizáció teljes bekebelezése 1954 nyaráig elmosta azokat a határvonalakat, amelyek korábban a politika és a sport között húzódtak. A hatalom a futballt, azon belül is elsősorban az Aranycsapat sikereit meglóvagyolva igyekezte magát a társadalom szemében

23 == BFL VI.12.a.1 (20. kisdoboz). Jelentés, 1954. július 14.

24 == Ember, 2001: 41.

25 == Uo.

népszerűvé tenni.

Az is egyértelmű, hogy nemcsak a sportrajongók, de a párt vezető politikusai sem számoltak egy fontos tényezővel: a labdarúgópályán vereséget is lehet szenvedni. Ezzel a vereséggel pedig a berni döntő estéjén a kommunista párt elvesztette egyik legfontosabb legitimációs forrását. Ezért fordulhatott elő, hogy a tüntetések kavalériájában kifejezésre jutó jelszavak némelyike alkalmasnak tekinthető a párturalom illegitim jellegének hangsúlyozására. A „Vesszen Puskás!” és a „Vesszen Sebes!” rigmusok nem kizárólag a csapatkapitánynak és a szövetségi kapitánynak szóltak, hanem a honvédelmi miniszterrel kifejezetten jó viszonyt ápoló „kiskirálynak” vagy a párt-hűségét és kommunista meggyőződését mindenek fölé helyező sportkorifeusnak. Röviden: a népharag által pellengérré állított sportoló és sportvezető nem csupán eredeti funkciójuk, hanem a hatalommal való jó kapcsolataik és politikai becsatornázottságuk miatt kerültek a sérelmek keresztútjába. A tömeg rajtuk keresztül a hatalomnak is üzent.

A Budapest utcáin tüntető tömegben a politikai rendőrség a fővárosi klubok szurkolói közül egyedül az FTC (akkor Kinizsi SE) drukkerit azonosította: „*Váltak közöttük többen, akik ismert Kinizsi »B« közép drukkerék.*”²⁶ Ez a megállapítás újabb okot adhat arra, hogy az eseményeket rendszerellenes megmozdulásoknak is tekinthessük. Bár a Rákosi-rendszerben keletkezett állambiztonsági iratok között ma nem áll a kutatók rendelkezésére olyan dokumentum, amely közvetlenül az FTC szurkolótáborával foglalkozna, a fennmaradt iratanyagok azt bizonyítják, hogy a sportvezetés a klubot és annak szimpatizánsait potenciális ellenségként kezelte.²⁷ Nyilvánvaló, hogy szoros összefüggés van a berni döntő utáni rendőrségi jelentések fradistákra vonatkozó megállapítása és aközött, hogy kora ősszel a budapesti pártbizottság és a Budapesti Testnevelési és Sportbizottság (BTSB) is foglalkozott a klub renitens szurkolóival, sőt előbbi írásos jelentést is kért az egyesület válaszmányától. Az egyesület egyik vezetője a szurkolók létszámának tendenciózus gyarapodása miatt a dokumentumban szabályosan bocsánatot kért a sportbizottságtól: „*Magyarázható még közönségünk létszámbeli emelkedése azzal is, hogy 1950-ben kiváló labdarúgó csapatunkat meggyöngítették az akkor fennálló átigazolási rendelkezések. Megkérdezésünk és beleegyezésünk nélkül több válogatott sportolónkat és a válogatottság színvonalához közeledő versenyzőnket más egyesületekhez igazolták át. Ez a sajnálatos tény egyesületünket komolyan meggyengítette, amely a közönség körében bizonyos elkeseredettséget és az egyesület irányában szánalmat váltott ki. Egyszóval mondva a Kinizsiből tudaton kívül [sic!] mártírt csináltak. Ha az ember az utcán megy és egy erős embert lát, úgy önkéntelenül is a gyengébb pártjára áll, ez is okozza egyrészt egyesületünk táborának erősödését.*”²⁸

26 == BFL VI.12.a.1 (20. kisdoboz). Jelentés, 1954. augusztus 14.

27 == Koós, 2019: 53–55.

28 == BFL XXXV 95.b. 397 őe. Komorettó Béla és Weidemann Károly beszámolója a budapesti pártbizottság Adminisztratív Osztályának, 1954. szeptember 14.

Könnyen elképzelhető, hogy a beszámoló gondolatmenete megerősítette a sportvezetés és azon túl a pártvezetés hipotézisét is, miszerint a Kinizsi-drukkerek létszámának dinamikus növekedése mögött egyfajta rendszerellenes attitűd munkál. Bár az egyesület beszámolója a lelátókon időnként megnyilvánuló szélsőséges magatartások (futball)pszichológiai okait is igyekezett feltárni,²⁹ Sajgál Gyula, a BТSB elnöke nem fogadta el a választmány érvelését: „*Nevezzük nevén a gyermeket, ahogy a fel szabadulás előtt a Vasas mellett való állásfoglalás becsületes politikai kiállást jelentett, ezzel ellenétben most a Kinizsihez csatlakozott újabb tízezrek döntő többsége a sötétben megbújva találja meg a lehetőséget a mai sportvezetés, a mai társadalmi rendszerrel szemben való tüntetésre.*”³⁰ A sportvezető érvelésével szorosban egybecsengenek a júliusi eseményekről készült rendőrségi jelentések közül azok, amelyek direkt (ismert B-közép csoporttagok a tömegben), illetve indirekt (Czibor, Kocsis és Budai éltetése) módon rögzítették a fradisták hangadó szerepét. E három válogatott labdarúgó közül Budai nem lépett pályára a döntőben, Czibor és Kocsis azonban igen. Neveik skandalása éppúgy a tömeg hatalommal szembeni protestálását fejezte ki, mint Puskás és Sebes szidalmazása. Hiszen mindhárman úgy voltak a hatalom legerősebb alakulatának, a Budapesti Honvédnak a játékosai, hogy a klubfutball erőszakos átalakításáig, az ötvenes évek elejéig az FTC szurkolóinak kedvencei voltak. Ferencvárosi identitásukat a hatalom legkedveltebb csapatába való áterőszakolásuk után sem adták fel. Amikor a tömeg Kocsist, Czibort és Budait éltette, a sportirányításnak, sőt azon túl magának a politikai rendszernek az erőszakos működését kritizálta.

A berni döntő után lejátszódott budapesti eseményekkel kapcsolatban érdemes szót ejteni azokról a keretekről, amelyek között a kollektív erőszakos cselekmények lejátszódtak. Az egyértelmű, hogy a vereség miatti csalódás kinyilvánítása túllépett azokon a kereteken, amelyek a Rákosi-rendszerben megszokottak és elfogadottak voltak. Ezt bizonyítja a rendőrség és a belügy felkészületlensége, a karhatalmi egységek lassú mozgósítása, a vezetésben uralkodó fejtelenség. Röviden: a hatalom sem a vereségre, sem egy esetleges demonstrációra nem számított.

Az is könnyen elfogadható érv, hogy a „*tömegnyomor, az igazi, tekinthető az 1954 júliusi sporttüntetés egyik kiobbantó okának.*”³¹ Homer-Dixon a társadalmon belüli viszályokat magyarázva kifejti, hogy az emberek agresszióját a frusztráció okozza, amelyet az a tudat hoz létre, hogy vágyaik kiélését valaki vagy valami megakadályozza. „*Az elméletek egy fontos alpontja szerint a frusztrációt és agressziót a relatív depriváció okozhatja, ami akkor jön létre, ha az emberek egyre szélesedő szakadékot érzékelnek az elért megélhetési szintjük (ezt gyakran közgazdasági kifejezésekkel*

29 == „Megállapítható azonban az, hogy a helytelen viselkedés néhány embertől indult ki, akik tudat alatt, vagy tudaton kívül heves vérmérsékletük következtében ragadtatják el magukat, majd a régi »egy bolond százat csinál« közmondás alapján a többieket is magával ragadja.” Uo.

30 == Uo.

31 == Ember, 2001: 41.

*határozzák meg) és a véleményük szerint megérdemelt szint között.*³² Amikor a tüntetések államellenes jelleget öltenek, nemcsak a kihívó csoportok relatív megfosztottság-érzése, hanem sérelem-érzése is emelkedik. Ha a csoport ekkor azt érzékeli, „*hogy az őt körülvevő hatalmi viszonyok szerkezete az ő javára változott, akkor nagyobb lehetőséget érez arra, hogy előadja sérelmeit*” – állapítja meg a kanadai politológus.³³ Vagyis az anyagi javaktól való megfosztottság érzése, a „tömegnyomor” olyan frusztrációt okozott a társadalom egyes rétegeiben, amely csak a Nagy Imre fémjelezte 1953-as enyhülés után találhatott lehetőséget önmaga kifejezésére. A nyílt terror alábbhagyása, az internáló- és munkatáborok kapuinak megnyílása, a koncepciók perek megszűnése sokak számára mind-mind a hatalmi viszonyok szerkezetének megváltozását jelezte. Ebből kifolyólag az elvesztett döntő utáni erőszakos megmozdulások jelentették azt a keretet, amelyen belül a deprivációban élők sérelmeiket kifejezhették.

Amikor július 4-én spontán tömegdemonstráció alakult ki a mai Oktogonon, a csalódott szurkolók átlépték a diktatúra által nyújtott tiltakozási lehetőségek határait, és egy olyan teret hoztak létre, amelyben az erőszakos cselekmények érvényesültek egyéb cselekvési módokkal szemben.³⁴ Gyáni Gábor a kollektív erőszak tárgyi feltételei között kiemelten fontos szerepet szán az urbanizációnak. Véleménye szerint a nagyvárosi nyilvános tér az országos politika által keltett viharok és nem a helyi, lokális konfliktusok színtereként jelenik meg a modern társadalmakban.³⁵ Ez a megállapítás érvényes a júliusi eseményekre is, még akkor is, ha a demonstrációk helyszínei közül feltűnően hiányoznak a kormányzati épületek, a minisztériumok, a pártszékház vagy a Parlament. Viszont az OTSB székháza, a *Szabad Nép* központja vagy a November 7. tér feltűnő közelsége az Andrássy út 60-hoz arra engednek következtetni, hogy a tömegmozdulások helyszínválasztásával a hatalomnak is üzenni akartak. Mindamellet természetesen hangsúlyozni kell, hogy ezek az épületek a szurkolók számára futballhoz köthető jelentéssel is bírtak, vagyis a tömeg utcai akciójával elősorban a sportvezetést és a sajtót vette célba. A helyszínválasztás explicit megnyilvánulása mindenképpen a tömeg azon igénye volt, hogy a sportvezetésnek és a labdarúgóknak a Rádióon keresztül üzenjenek.

Az erőszakot csoportosan elkövetők tekintetében a német történész, Jörg Baberowski szintén a modern társadalom nagyvárosi jellegével kapcsolatosan tesz fontos megállapítást. Szerinte a nagyvárosok tökéletesen alkalmasak arra, hogy „*az emberek kiszabaduljanak a morális kényszerek szorításából, különböző szerepekbe bújhatnak, elrejtőzhetnek egymás elől, és szabad folyást engedhetnek szenvedélyeiknek ott, ahol senki sem ismeri őket.*”³⁶ Tehát a rurális keretekkel szemben a modern nagyvárosok

32 == Homer-Dixon, 2008: 218.

33 == Uo. 230.

34 == Baberowski, 2019: 35.

35 == Gyáni, 2017: 18.

36 == Baberowski, 2019: 81.

nagyobb eséllyel teremtik meg azokat a lehetőségeket, amelyek során a társadalom szereplői erőszakot elkövetőkké válhatnak. Az elvesztett döntő utáni utcai megmozdulások után a rendőrség összesen 472 személyt állított elő, 11 főt adott át az ügyészségnek izgatás, közvagyonrongálás és rendőr elleni erőszak miatt. A többiekkel szemben közbotránnyokozás címén pénzbírságot szabtak ki.

Az elkövetőket a politikai rendőrség irataiban a tömegmegmozdulásokban való részvétel módja és mikéntje szerint három csoportra osztották: a tömeg által bevonzott báméskodók, az elkeseredett és dühös sportrajongók, illetve azok, „*akik lényegében a hangadók voltak s akik a tüntetést megkezdték, fiatal, 16–20 éves jampecok, huligán elemek, akik egyébként is – mérkőzés után – a Rozmaring eszpresszó látogatói és a Nemzeti Színháznál lévő totózó előtt szoktak tartózkodni. Voltak közöttük többen, akik ismert Kinizsi »B« közép drukkerek.*”³⁷ Az 1848-as paraszti mozgalmakban végbemenő kollektív erőszakkal kapcsolatban Fónagy Zoltán a csoportos akciók kiindulópontjainak társas helyszínei közül a kocsmát és a templomot emeli ki, mint olyan közösségi teret, „*ahol a közösség egy része rendszeresen összegyűlt, így a tömegességben rejlő erő megélésére jó alkalmat nyújtott.*”³⁸ Ezt a megállapítást felhasználva elmondható, hogy a politikai rendőrség ugyanezzel a funkcióval ruházta fel a modern közösségi tér szerepét betöltő footballstadiont és totózót. A kocsmá, mint a közösségi lét fontos színtere, még a nagyvárosban is meghatározó maradt a 20. század derekán.

Összefoglalva, a berni döntő után lejátszódott budapesti tüntetéshullámról elmondhatjuk, hogy az események a kollektív erőszak három nagy altípusa közül leginkább a reaktív jellegű aktusokkal rokoníthatók, némi proaktív vonással. A problémát annak a kérdésnek a megválaszolása világítja meg, miszerint az utcára vonuló városi közösség újabb jogok megszerzése vagy régen birtokolt jogok elvesztése miatt fogalmazta meg sérelmeit. Mivel az új, addig nem birtokolt jogok megszerzésére irányuló igényeket tulajdonképpen a forradalom kritériumaihoz kellene sorolnunk – forradalomról pedig természetesen nem beszélhetünk 1954 kapcsán –, indokoltabb az események reaktív jellegét hangsúlyoznunk.

A reaktív jellegű kollektív erőszak tipikus példái voltak a 19. században végbemenő földfoglalások. Ezeknek forгатókönyve nagyon sok esetben megegyezett: a falusiak egy csoportja, akik hosszú éveken keresztül a közös földeken legeltették szarvasmarháikat, gyűjtötték a tűzifát, azzal szembesül, hogy egy újonnan megszerzett jog alapján a helyi hatalmasság bekeríti a közös földeket, és kiszorítja őket onnan. A területtől megfosztottak először figyelmeztetésekkel, majd ennek eredménytelenége láttán erőszakkal lépnek fel, és olyan jogokra hivatkoznak, amiket továbbra is érvényesnek tartottak. A földfoglalásnak ez az alapvető mintája vonatkozott az európai éhséglázadások, géprombolások, adófelkelések vagy a katonai szolgálatra való

37 == BFL VI.12.a.1. Jelentés, 1954. augusztus 14.

38 == Fónagy, 2020: 1180.

bevonulás elleni helyi akciók nagy tömegére is: mind közvetlenül azokat célozták meg, akik az ő értelmezésük szerint indokolatlanul foglalták el vagy próbálták meg elkobozni a helyi közösség értékes erőforrásait.³⁹

Amennyiben elfogadjuk, hogy a futball a különböző társadalmi csoportok identitásának meghatározó eleme és a helyi közösségeken belül releváns értékközvetítő szereppel bír, kijelenthetjük, hogy a pártállam által végrehajtott identitásfosztó klubátszervezést a társadalom jelentős csoportja értékes erőforrásának elkobzásaként értelmezte, és ennek 1954 nyarán az elvesztett világbajnoki döntő után markánsan hangot is adott.

= = = „Csürhe, gyilkosok, újból megmutattátok, kik vagytok”

Az 1956-os forradalmat követően a hatalom ügyelt arra, hogy a pártelit tagjai saját legitimitációjukat ne csak a futballon keresztül próbálják érvényesíteni. Emellett a forradalom hatására – a futballt működtető szisztémát gyakorlatilag érintetlenül hagyva – látványos engedményeket tettek: az FTC nemcsak nevét, hanem hagyományos színeit is visszakarta, csakúgy, mint az МТК, a Budapesti előtagot lecserélve pedig a Dózsából Újpesti Dózsa lett.

A futballmezőn belüli polarizációs dimenziók megváltozásai azt mutatják, hogy a forradalmat követően a mező feletti hatalom fenntartása érdekében a hatalomnak a Ferencvárossal akadt a legtöbb konfliktusa. Ennek legfőbb oka az 1945 utáni sportélet átalakítása volt: a kommunista sportirányítás szemében fasisztának bélyegzett egyesület látványos megregulázása sokakat arra ösztönzött, hogy a Ferencvárossal szimpatizálva időnként a futballmezőn belüli konfliktusokon keresztül fejezzék ki a rendszerrel szembeni ellenérzéseiket.

Emiatt jelenthetjük ki az 1945 utáni polarizációs dimenziókról, hogy a fradisták nézőpontjából a klubjukkal szemben álló szereplők a diktatúra képviselőjeként jelentek meg. De vegyük a dimenziókat sorjában: a két világháború között egyértelműbben megnyilvánuló felekezeti dimenzió tekintetében a fradisták szemszögéből továbbra is az МТК állt a Fradival szemben, de az АВН átmeneti felügyelete⁴⁰ miatt az időnként tapasztalható antiszemita megnyilvánulások határozott kommunista-ellenességgel párosultak még a korai hatvanas években is. A politikai dimenzióban alapvető és markáns változás, hogy a hagyományos értelemben munkáscsapatnak számító Vasas mellett megjelent, sőt 1956 után a dimenzióon belül át is vette a vezető helyet az Újpesti Dózsa – természetesen ismét csak a fradisták értelmezésében. Ennek közismert oka, hogy az újpesti egyesület 1950-től a Belügyminisztérium alá tartozott, a fradisták szemében pedig ily módon a „belügyes” csapat a diktatúra erőszakszervezetének megtestesítőjévé vált. A hatvanas években keletkezett állambiztonsági iratok

39 == Tilly, 1977: 155.

40 == Az МТК 1951–1953 között Bástya SE néven az АВН egyesülete volt.

arról tanúskodnak, hogy a ferencvárosi szimpatizánsok egyre sűrűbben adtak hangot az Újpesti Dózsával szembeni ellenérzéseiknek.⁴¹

A regionális dimenziók tekintetében a hagyományos vidék–főváros konfliktus az erőszakos iparosítás hatásai miatt markánsabb aktuálpolitikai színezetet kapott. Ugyanez mondható el a gazdasági dimenzióról is: a ferencvárosi egyesület tagjai és szurkolói a futballmezőn belül érzékelt gazdasági hátrányait (játékospolitika, pályaeépítési nehézségek, minisztériumi bábáskodás) politikai indokokkal magyarázta, így állítva magát szembe leginkább az Újpesti Dózsával. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a meglátás elsősorban az FTC képzeteit közvetíti felénk, ám a kérdés további tudományos kutatása mindenképpen releváns lehet a téma szempontjából.

A futballerőszak különböző megjelenési formái 1956 után is jelen voltak a magyar labdarúgásban és leginkább a Ferencváros mérkőzésein, illetve azok után öltöttek testet. Az egyesület és azon belül is leginkább a szurkolók között mozgó hálózati személyek nagy száma miatt elegendő állambiztonsági irattal rendelkezünk ahhoz, hogy biztosabb megállapításokat tehessünk az 1956 utáni szurkolók kollektív erőszakos cselekményeiről. Ezek közül egy olyat választottam vizsgálatom tárgyául, amely többféle szempontból is hasonlóságot mutat az 1954-ben lejátszódó eseménnyel.

Éppen tíz évvel a berni döntőt követő utcai megmozdulások után, 1964. szeptember 13-án a Ferencváros a Népstadionban ünnepelte bajnoki címét. Mivel a mérkőzés után lejátszódott történeteket már többen is feldolgozták,⁴² az eseteírásban ezúttal csak a kollektív erőszakra fókuszálok. A mérkőzés lefújásakor a szurkolók egy része a Népstadion igazgatósági épülete elé ment, hogy ott köszöntse a győztes csapatot. Mivel a rendőrség az egyesülettel és a sportvezetéssel már napokkal korábban megállapodott abban, hogy tilos a mérkőzés után az igazgatósági épület elé vonulni, a karhatalom az odaérkező szurkolók megjelenését szabályszegésnek minősítette. Az esetről szóló rendőrségi jelentésben olvasható:

„A rendőrséget becsmérő különböző megjegyzések, mint »parasztok, csürbék«, stb. hangoztak el, majd ütemes kiabálássá fokozódott. A biztosítás parancsnoka a kiabáló tömeget szétoszlásra szólította fel, s miután ennek nem tettek eleget, adott utasítást a lovasrendőröknek az oszlatás megkezdésére. A viszonylag kis távolság miatt a lovasrendőrök intézkedése nem volt elég eredményes, mert a tömeg körülvette őket és »parasztok, csürhe« szavak kíséretében megkísérelték az egyik lovasrendőrt a lóról lerántani. Ezt követően a biztosítás parancsnoka utasítást adott, hogy nagyobb távolságról vágatva a lovasrendőrök szorítsák ki a tömeget a Népstadion területéről, illetve a sorfalban álló rendőrök kezdjék meg a tömeg oszlatását. Az intézkedés közben többen kövekkel dobálták a rendőröket. A mellék-kijáratnál tartózkodó 6 fős rendőri egységet a tömeg megtámadta, Gyarmati r.őrzetetőt földre teperték, aki a rá mért ütések elhárítása érdekében riasztólövést adott le. Gyarmati elvtárs elmondása szerint, amikor

41 = = Koós, 2019: 74–78.

42 = = Takács, 2014: 125–145.; Koós, 2019: 151–158.

felszólította a huligánokat a zászlók összecsavarására, azok azt kiabálták, hogy »üsd agyon a piszkos zsernyákat, gyűjtsd meg rajta a fakabátot« stb., majd közáport zúdítottak feléje. A mérkőzösen részvevő egyik szds. elvtárs elmondotta, hogy az első oszlatásnál többen kiabálták, hogy »ne hagyjátok magatokat, húzzátok le őket a lóról, piszkos csibészek«. A Népstadion kerítésénél elhelyezkedő tömegből többen különböző jelszavak hangoztatásával igyekeztek a fiatalokat ingerelni. Pl. »csürhe, gyilkosok, újból megmutattátok, kik vagytok«. Egy ismeretlen személy azt kiabálta a rendőrök felé, hogy »banditák, olyanok vagytok, mint 1956-ban voltatok«. Közvetlenül a Népstadion kijáratánál olyan jelszavak is elhangzottak, hogy »kötelet a zsaruknak, le a pribékekkel, le a kommunistákkal«. Az oszlatás után a városba vezető utakon újra tömörültek és a Rákóczi utat ellepve, hangos jelszavakat kiabáltak. Az egyik tizedes elvtárs elmondotta, hogy a Rákóczi úton a riadókokocsikról leugráltak, közápor fogadta őket, köpködtek rájuk és kórusban kiabálták, »nem mertek löni zsaruk, csürhe szemétládák«. Elmondotta, hogy két ütést érzett, féltérdre esett, az egyik ütés egy sörösüvegtől származott, a másikat egy ökölnyi kő okozta, melyet a tömegből dobtak. Az oszlatási felszólítás után azt kiabálták, hogy »gyertek ide ha mertek, piszkos zsernyások«. Az egyik ilyen nagyobb csoportból egy ismeretlen személy a Rákóczi úton lévő ajándékbolt kirakatát betörte. Ekkor a biztosítás parancsnoka tömegoszlatást rendelt el. Nyilvánvaló, hogy a rendbontás az igazgatósági épület előtti ünnepséggel volt összhangban, mert a mérkőzés alatt lényeges rendbontásra nem került sor. Este 20 órakor a városban a rend teljesen helyreállt.”⁴³

Az eseményről készült tízoldalas rendőrségi jelentést ugyanúgy Budapest rendőrfőkapitánya írta alá, mint 1954-ben, tehát a vizsgált forrásunk most is a hatalmon lévők szemszögéből látta az eseményeket. A szurkolók viselkedését és megnyilvánulásait rögzítő leírások is hasonló elemeket tartalmaznak: fáklyaként meggyújtott újságok, erőszakos rigmusok, bántalmazott rendőrök, vagy éppen betört kirakatok.

További analógiát fedezhetünk fel az eseményekben résztvevők számát illetően (a rendőrségi napi jelentés szerint 8–10 ezren vonultak az igazgatósági épület elé⁴⁴), a történesek gyors és spontán kialakulásában, a szervezetlenségben, valamint a károkozásban. Mint ahogy 1954-ben, úgy ezúttal sem tudta megnevezni a politikai rendőrség a cselekmények vezetőit, csupán a hangadók karakterisztikáját vázolta fel: olyan büntetett előéletű huligánok, aki korábban más garázda cselekményekben vagy államellenes szervezkedésben vettek részt.

Érdemes szót ejteni arról a párhuzamról is, amelyet a szurkolók közösségi helyeiről mondhatunk el. „Fokozottabb hálózati ellenőrzés alá kell vonni a szélsőséges FTC-szurkolók által rendszeresen látogatott helyeket: FTC edzőmérkőzések, totó-lottó irodák,

43 = = ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről. 1964. szeptember 17.

44 = = BFL VI. 14. g. Jelentés, 1964. szeptember 14.

*egyres kávéházak és kocsmák.*⁴⁵ Vagyis ugyanazok a társas helyek (stadion, kocsmák, totózó) teremtették meg a szurkolók számára annak lehetőségét, hogy közösen éljék meg a tömeg erejének érzését, mint amelyek az 1954-es események rendőrségi elbeszéléseiben is megjelentek.

Míg 1954-ben a csalódottság, most az öröm volt a tömeg szerveződésének fő oka. A berni döntő utáni demonstráció meglepte a rendőrséget, a mostanira viszont egyenesen készült: a mérkőzés biztosításában 150 operatív tiszttel, 26 közrendvédelmi tiszttel, 400 rendőrrel, 10 lovasrendőrrel, 6 URH gépkocsival és 500 önkéntes rendőrrel vett részt. A rendőrségi jelentés szerint a megelőző időszakban tapasztalt nagyszámú szurkolói rendbontásból lehetett arra következtetni, hogy a fradisták ezúttal is botrányt okoznak. A rend helyreállítása, a botrány felszámolása a rendőrkapitány szerint tervszerűen, szervezeten, szakszerűen ment végbe.

Fontos kérdés, hogy az 1964-es eseményekre jellemző volt-e a rendszerellenesség. A rendőrségi jelentés többszörösen visszatérő motívuma az 1956-os forradalom, amellyel kapcsolatban a szöveg segítségével mindkét fél vélekedését megismerhetjük. A rendőrfőkapitány kiemelte, hogy az előállított személyek közül egy fő 1956-ban részt vett a Köztársaság téri pártszékház ostromában. Emellett megnevezett további négy olyan „veszélyes ellenségként” nyilvántartott személyt, akik „aktív tagjai az FTC szurkoló táborának.”⁴⁶ Takács Tibor a szurkolók és a karhatalom konfrontációját a morális pánik problémájának szempontjából vizsgálta. Elemzésében párhuzamot vont a jelentés és az 1956-ot követő megtorlás narratívája között: a legfontosabb egyezések között említette a nyugati imperialisták ténykedését az ellenség között, a huligánbandák által megtévesztett egyszerű dolgozók részvételét az eseményekben, valamint az állambiztonság eltúlzott önértékelését.⁴⁷ Vagyis az 1964-ben keletkezett szövegben törekedtek a szurkolói rendbontás rendszerellenes élének kidomborítására, sőt annak eltúlzására. A modern diktatúrák nyelvi terében az állami erőszak manipulációra törekszik: ennek első fázisa az „áldozat *identitásának feloldása*.”⁴⁸ Tehát azáltal, hogy az állambiztonsági irat szövegvilága tendenciózusan egy jól ismert „ellenforradalmi” koreográfiát tükröz, a szurkolói rendbontásban résztvevőket a forradalom fegyveres ellenállóival azonosítja.

Ezzel szemben a szurkolók verbális megnyilvánulásait rögzítő szövegrészek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a rendőrséggel összecsapó drukkerek a biztosításban résztvevőket azokkal azonosították, akik részt vettek a forradalom leverésében vagy a megtorlásokban („*újra megmutattátok, kik vagytok, banditák, olyanok vagytok, mint 1956-ban voltatok, kötelet a zsaruknak, le a príbékekkel, le a kommunis-tákkal*”). A verbalitás szintjén a szurkolók és a rendőrök között egy 1956-hoz kapcsolt

45 == ÁBTL 3.15. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről. 1964. szeptember 17.

46 == Uo.

47 == Takács, 2014: 132.

48 == Ö. Kovács, 2008: 335–336.

szimbolikus határvonal jött létre, ezenkívül a fradisták forradalomhoz fűződő kollektív emlékezete a csoport identitását felerősítette. Az így létrejövő bajtársiasság vagy a „mi-tudat” érzése pedig elősegítette a rendőrökkel szembeni erőszakos fellépést.⁴⁹

Érdeemes megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy a Népstadion igazgatósági épülete előtt összegyűlt tömeg saját erőszakos fellépését legitimnek ítélte-e meg. Mint fentebb olvashattuk, a szurkolókkal közösen szervezett hivatalos ünneplést a rendőrség nem engedélyezte, és a döntést az egyesülettel is közölték. Ám az FTC vezetősége közel sem tett meg mindent, hogy a döntésről értesítse szurkolóit is: a rendőrfőkapitány szerint „az FTC elnökség kétszínű magatartása nehezítette a megelőző intézkedések következetes végrehajtását.”⁵⁰ Vagyis amikor a mérkőzés lefújása után az épület elé siető drukkerok rendőrsorfalba ütköztek, saját helyzetükből ítélve a karhatalom közbelépését jogtalanának, saját erőszakos fellépésüket pedig jogosnak tekintették. Röviden: saját értelmezésük szerint az összecsapáshoz az vezetett, hogy a rendőrség nem engedte őket ünnepelni.

Terjedelmi korlátok miatt sajnos nincs lehetőségem számos izgalmas probléma további vizsgálatára. Tanulmányomban nem tértem ki a totális állam által birtokolt erőszak-monopólium társadalomra gyakorolt hatásaira, ezért hiányzik például a karhatalom által elkövetett erőszakos cselekedetek mélyebb elemzése. Az 1964-es Fradi-győzelem utáni rendbontás utóregzései például számos ügynöki munkadossiében megtalálhatók.⁵¹ Az a vélemény, ami a szurkolók és a szemlélődők részéről akkor a rendőrségi akciókkal kapcsolatban megfogalmazódott, fontos információkat mondhat el a hatalom által elkövetett erőszakos tettekhez való viszonyulásról.

Nem foglalkoztam a kollektív erőszakot elkövetők részletesebb elemzésével sem. Bár az erőszak terét létrehozó tényezőkről és lehetőségekről beszéltem, kevés szót ejtettem magukról az elkövetőkről. A probléma megvilágítása két további aspektusból lehet izgalmas: kik voltak azok az emberek, akik az erőszak terébe belépve elkövetőkké váltak, illetve felelősségre vonásuk alkalmával milyen magyarázatokkal szolgáltak tetteik elkövetésére. Legitimnek vagy illegitimnek tekintették-e cselekményeiket? Honnan és kitől szereztek felhatalmazást a hatalom helyi szintű képviselőivel szembeni fellépésre?

A diktatúra által működtetett állami erőszak elterjedt formája a pszichés, illetve lelki erőszak alkalmazása. E nélkül nem is beszélhetünk a politikai rendőrség működési mechanizmusairól. „*A lelki erőszak, a megfélemlítés és a terror minden zsarnokságban olyan eszköz, amelynek segítségével kikényszeríthető, hogy az életben maradottak*

49 = = Homer-Dixon, 2008: 219.

50 = = ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről. 1964. szeptember 17.

51 = = Lásd „Csillag”, „Bakos Miklós”, „Kazári Ottó” és „Attila” ügynökök jelentéseit. Idézi: Koós, 2019: 155–156.

engedelmeskedjenek.”⁵² A futballszurkolók és sportolók beszerzési dossziéi rengeteg információt árulnak el az áldozatok pszichéjére irányuló erőszak jellegéről.

Tanulmányomban az 1945 utáni futballerőszakkal, azon belül is részletesen két, időben egymástól tíz évre eső, egy-egy futballmérkőzés után lejátszódott kollektív jellegű atrocitással foglalkoztam. Fő kérdésem az erőszakformák típusára irányult: ezzel kapcsolatban azt láthattuk, hogy a vizsgált eseménysorok leginkább a kollektív erőszak fogalomkörébe tartoznak. A történeteket a hatalmon lévők szemszögéből elbeszélő narratívák alkalmasnak bizonyultak arra, hogy szélesebb rálátást kapjunk a diktatúrával szembeni ellenállási formákra. Az elmúlt évtizedek történelem- és társadalomtudományi eredményei segítettek abban, hogy bizonyítsam hipotézisem: az 1945 utáni erőszakos szurkolói megmozdulások nemcsak az elért sporteredmény, hanem a kommunista rendszerrel szembeni ellenérzések miatt is kirobbanhattak. Végül a futballerőszak magyarországi kutatásával kapcsolatban olyan irányokat és lehetőségeket is felvázoltam, amelyek relevánsak lehetnek az adott problémakör további vizsgálatához.

=== Levéltári források ===

Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék

O-19460/1. MTS nemzetközi kapcsolatai

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VI.12.a.1 20. kisdoboz

222-208/1954. sz. ügyirat A labdarúgó világbajnoksággal kapcsolatos tömegtüntetésről jelentés

VI. 14. g. Budapesti Rendőr-főkapitányság bűnügyi szervek napi jelentések iratai

xxxv. 95. b. Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottsága Párt és Tömegszervezetek Osztálya iratai

397 ő. e. A sportegyesületek elnökségi üléseinek jegyzőkönyvei, napirendjei, munkatervek, jelentések

52 == Baberowski, 2019: 153.

= = = = Hivatkozott irodalom = = = =

Békés, Baberowski, 2019

Baberowski, Jörg: *Az erőszak terei*. Európa, Budapest.

Ember, 2001

Ember Mária: A kis magyar „focialista forradalom”. *Eső*, 1. sz. 40–45.

Gyáni, 2017

Gyáni Gábor: Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak. Fogalmi és historiográfiai vázlat. In: *1956: Erőszak és emlékezet*. Szerkesztette: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Jaffa, Budapest.

Fónagy, 2020

Fónagy Zoltán: Kollektív erőszak az 1848-as paraszti mozgalmakban. Tipológiai kísérlet. *Századok*, 6. sz. 1165–1187.

Hobsbawm, 1974

Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Homer-Dixon, 2008

Homer-Dixon, Thomas F.: *Környezet, szűkösség, erőszak*. Typotex, Budapest.

Koós, 2019

Koós Levente: *Egészpályás letámadás. A Fradi és az állambiztonság 1945–1970 között*. Inverz Media, Budapest.

Majtényi, 2010

Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Ö. Kovács, 2008

Ö. Kovács József: Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrákban. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerkesztette: Szederjesi Cecília. Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, Salgótarján–Budapest.

Romsics, 1999

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.

Takács, 2014

Takács Tibor: *Szoros emberfogás. Futball és állambiztonság a Kádár-korszakban.*
Jaffa, Budapest.

Takács, 2018

Takács Tibor: *Büntetőterület. Futball és hatalom a szocialista korszakban.*
Jaffa, Budapest.

Tilly, 1977

Tilly, Charles: Hauptformen kollektiver Aktion in Westeuropa 1500–1975.
Geschichte und Gesellschaft, 2. sz. 153–163.

Tomka, 2018

Tomka Béla: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek.
Aetas, 3. sz. 170–185.

Szegedi, 2014

Szegedi Péter: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*
Korall, Budapest.

=== Internetes hivatkozások ===

FTC–Újpest: Petárdazápor fogadta a vendégszurkolókat. https://www.nemzetisport.hu/labdarugo_nb_i/ftc-ujpest-petardazapor-fogadta-a-vendegszurkolokat-2225087# (utolsó letöltés: 2020. 05. 20.).

Kulcsszavak

=====

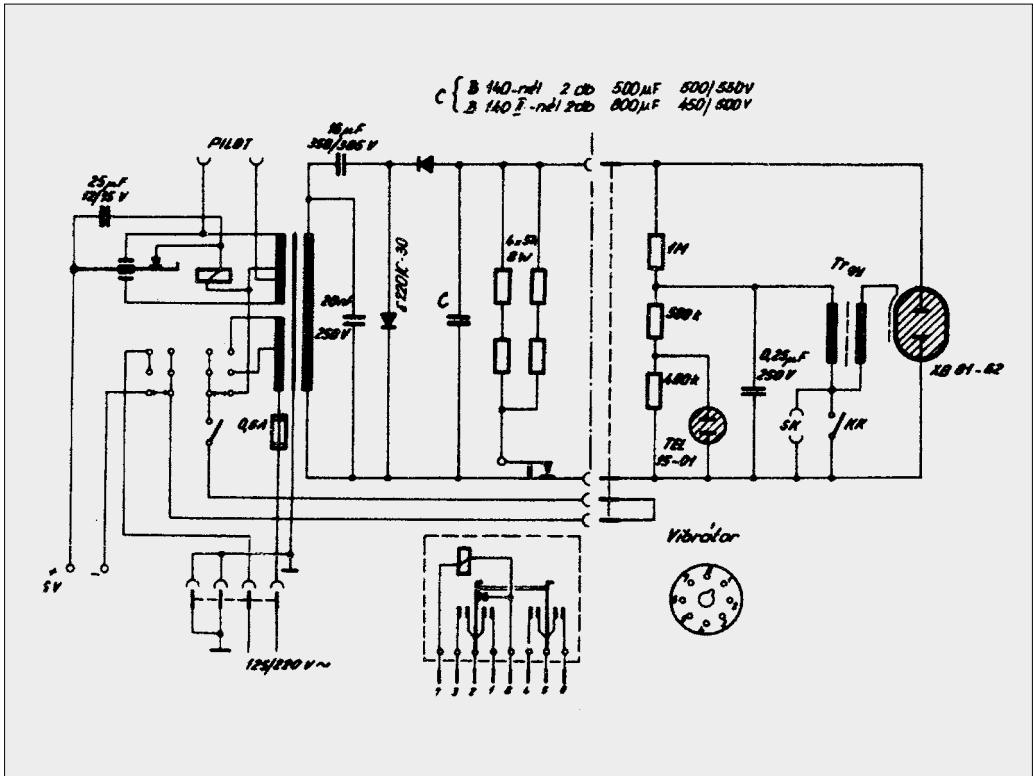
Budapest, labdarúgás, társadalomtörténet

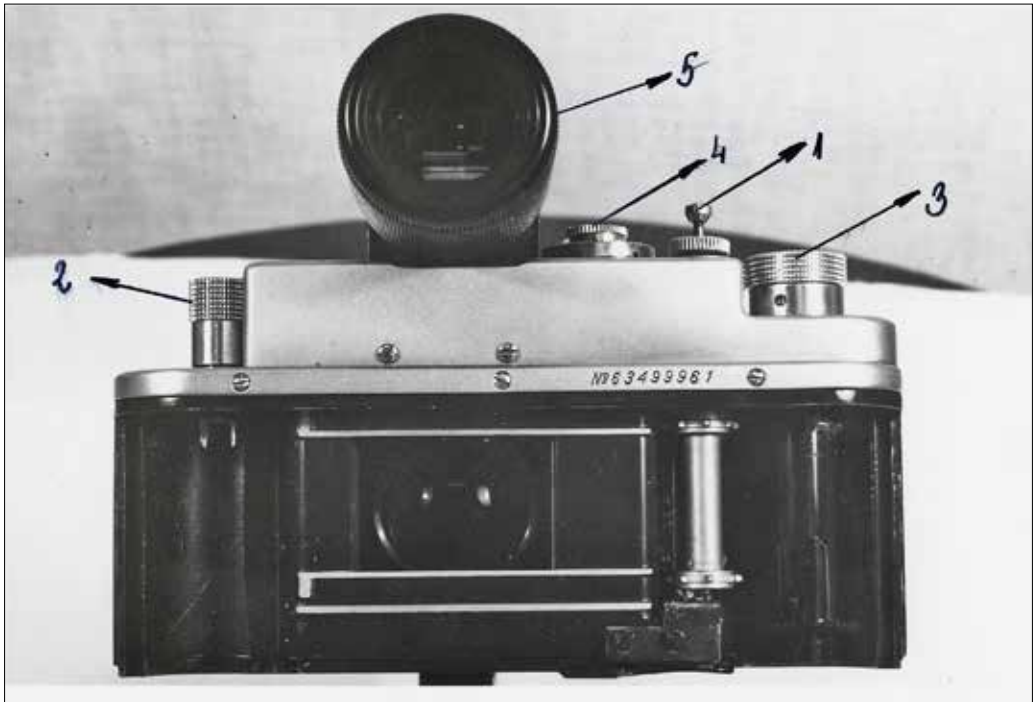
/ “A Large Part of the People’s Stadium was Covered with Burning Paper” /

**Collective violence and football in Hungary
before and after 1956**

This article examines the different forms of football violence in post-war Hungary. As the main research question, I investigated what forms of violence can be detected in my primary sources, namely the documents of the Hungarian State Security and those of the governing party. Furthermore, I wanted to explore what these violent acts tell us about micro-level political resistance against dictatorship in general. To answer these questions, the article looks into the details of two particular events: firstly, the mass demonstrations that took place right after the defeat that the Hungarian national team suffered in the world championship final in Bern in 1954, and secondly, a clash between the police and the supporters of the season’s national champion, the Ferencvárosi Torna Club (Hungary’s most popular football team at the time) in 1964. As a theoretical framework, I used the notion of collective violence as defined by Charles Tilly and others. Although none of these events targeted the communist political power directly, both showed signs of critical attitudes towards the regime.

= Rácsok között =
////////////////////

===== Vincze Xénia =====

/// „...az aktára Gerő elvtárs is azt írta, hogy lássa Rákosi elvtárs”

Görög internáltak Kistarcsán

Jelen közlemény a 20. századi magyarországi görög emigráció történetét az „internálás–erőszak–trauma” témakör irányából közelíti meg. A Kistarcsai Központi Internálótáborban fogva tartott görögök ügyei máig feltáratlanok. A következőkben betekintést adunk a napjainkig „elhallgatott” témába, amely a politikai értelemben sikeresnek ítélt emigráció egy másik, kevésbé ismert oldalát mutatja be. Kérdés: hogyan kerültek görög állampolgárok Kistarcsára? Miként éltek meg bebörtönzésüket Magyarországra érkezésüket követően? A görög internáltak ügyeibe az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található dokumentumok segítségével tekintünk be. Egy görög őrizetes nő esetét a levéltári források és egy interjúszöveg segítségével külön tárgyalni fogjuk. Jelen írás a nő történeti kutatásokhoz is adalékokkal szolgál, mindenekelőtt annak a problémakörnek a megválaszolásához, hogyan éltek meg a nők a 20. századi szélsőséges történelmi eseményeket (börtön, táborélet, kitelepítés),¹ milyen tapasztalatokat szereztek és milyen stratégiákat alkalmaztak ezekben az élethelyzetekben.

== Az emigráció kezdete, az internáltak csoportjai

A görög polgárháború (1946–1949) következtében 120 ezer görög politikai menekült kényszerült elhagyni hazáját. Sokan a határ menti falvakból menekültek Jugoszláviába, Albániába a harcok befejező szakaszában. A görög kormányhadseregtől elszenvedett végső katonai vereségük után a Görög Demokratikus Hadsereg (DSE) katonái is emigrációba kényszerültek. A menekültek között magas volt a gyerekek száma, őket elsőként szállították el a háború sújtotta falvakból. Az első célország a határ menti Jugoszlávia volt, innen kerültek a menekült csoportok további középkelet-európai befogadó országokba. Magyarországra hozzávetőleges adatok szerint

¹ == A téma átfogó ismertetéséhez lásd: Argejő, 2007; 2008.

7–8 ezer politikai menekült érkezett. A menekültek közel fele Jugoszláviában maradt, többségében a magukat macedónnak nevező szláv anyanyelvű családok.² A Görög Kommunista Párt (továbbiakban: ΓΚΡ)³ első hivatalos felmérésből rendelkezésre álló adatok szerint 55 881 politikai menekült hagyta el Görögország területét. Ebből 17 352 fő 17 évnél fiatalabb gyerek, akiket elosztottak a kelet-európai befogadóállomásokon, és akikért a Görög Gyerekségítő Bizottság (ΕΥΟΡ) vállalta a felelősséget. A politikai menekültek többsége (67,6%) 18–55 év közötti aktív férfi és nő, akik közvetett vagy közvetlen módon részt vettek a Görög Demokratikus Hadsereg harcában.⁴ A görög politikai emigrációval egy időben két további kommunista kötődésű emigráns közösségről beszélhetünk Magyarországon: a spanyol és a jugoszláv csoportról. A spanyol polgárháborús menekültek 1946-tól jöttek Franciaországból és Dél-Afrikából Kelet-Európába. Magyarországra egy hullámban érkeztek 1951-ben, részben egy kormányközi megállapodás, részben egy újraelosztás eredményeként. Számuk 1952 decemberében 113 fő volt. A jugoszláv utódállamokból Magyarországra érkező és politikai menedékkjogot kérő moszkovita emigránsok száma pedig ugyanekkor 67 fő. A görög menekültek korcsoportok szerinti összetétele és létszáma ennél jóval magasabb, 1953-ban számuk elérte a 7 500 főt.⁵

Az 1950-es években a Magyar Dolgozók Pártja komoly anyagi segítséget nyújtott a ΓΚΡ-nak a görög menekültek letelepítésének, foglalkoztatásának, oktatásának és politikai nevelésének a megszervezésében. A görög menekültek befogadását követően már a korai időszakban megfigyelhetőek az egyes személyekkel szembeni szankciók, amelyek legsúlyosabb esetei a zárt munkatáborokba (Árkustanya, Borzas, Kónya) történő kitelepítések és az internálások voltak. A görög pártvezetés a közönségekből történő eltávolításukat pártellenes magatartásukkal indokolta. 1949–1951 között három egymástól elhatárolható időszakban került sor görög állampolgárok csoportos internálására.

Az első, kilencfős csoportot 1950. január 24–27. között szállították Kistarcsára néhány hónapos itt-tartózkodás után. Öten közülük tengerészek voltak,⁶ akik 1949. augusztus 6-án görög útlevéllal és érvényes vízummal érkeztek Franciaországból Budapestre. Ezek a férfiak a nyugat-európai országokban munkát vállaló személyek, a kommunista párt külső köreihez tartozó szimpatizánsok vagy a matrózszakszervezet tagjai voltak, akik sztrájkszervezésért vagy sztrájkban való részvételük miatt kerültek tiltólistára, és nem tudtak elhelyezkedni. A matrózszakszervezet

2 = = Szidiropulosz, 1990: 41.

3 = = Görög nyelven: Kommunistiko Komma Elladosz (ΚΚΕ). A továbbiakban a magyar rövidítést használjuk.

4 = = Vaszilisz Bardziotasz beszéde. Lásd Vervenioti, 2006: 116.

5 = = Vukmann, 2017: 127–128.

6 = = Aposztolosz Aposztolidisz (1916, Kimolos, hajófüttő), Angelos Georgopulosz (1915, Athén, hajópincér), Evangelos Delimichalis (1923, Salamis, tengerész), Kofujannisz Kosztasz (1916, Kréta, tengerész). Az ötödik személyről nem rendelkezünk adatokkal.

vezetőjének tanácsára Marseille-be utaztak, ahol a GKP helyi szervezete Magyarországra irányította őket. Budapesten a görög pártvezetés részéről Farakosz Grigorisz fogadta az érkezőket. Jövetelük célja az volt, hogy titkos katonai kiképzésben részesüljenek. Ezt követően kívánták visszaküldeni őket Görögországba harcolni. A visszaküldésükre azonban már nem került sor, mivel a Grammosz térségben zajló fegyveres összecsapások 1949 szeptemberében a GKP fegyveres egységeinek vereségével véget értek. Ezek a férfiak már nem tudtak visszautazni a külföldi tartózkodási helyükre. Néhányan illegálisan próbálták elhagyni az országot, mások az Államvédelmi Hatóságnál (АВН) leadott görög útleveleiket kérték vissza hasonló céllal. A végeredmény minden esetben az internálásuk volt.

Aposztolosz Aposztolidisz így mesélte el mindezt: „1949. augusztus 3-án hatan repülőgéppel Prágába mentünk, augusztus 6-án Magyarországra jöttem vonaton. Budapesten fogadott bennünket a görög párttitkár, utána Csepelre vittek, ahol katonai kiképzésben részesítettek., egy hónap múlva Németbolyra vittek, ahol 20 napig voltam. Utána a mezőhegyesi állami gazdaságba vittek, ahol egy hónapig voltam. Ez idő alatt kértem a magyar kormánytól az Angliába való kiutazásomra a vízumot, mert feleségemhez akartam menni Angliába. Mivel nem kaptam meg a kiutazásomhoz a vízumot, így 1949. november 20-án szökést kíséreltem meg Nyugatra. Sopronban őrizetbe vettek, Szombathelyre vittek, ahol az АВН kihallgatott. Utána a mezőhegyesi állami gazdaságba vittek vissza. 1950. január 23-án őrizetbe vettek és internáltak.”⁷

Az elsőként internált csoport három másik tagja 1949 augusztusában Hercegszántónál lépte át a magyar határt. A levéltári dokumentumok szövegeiben a nevüket görög és macedón nyelvi alakban is leírják. Itt csak a görög nyelvű alakot közöljük.⁸ „Dafu Dimitrisz (1926. Marina-Florina) beismerte, hogy 1944-1947 között partizán volt Görögországban. Mivel a szülei Jugoszláviába menekültek, ő is utánuk szökött. Az UDB⁹ három esetben hallgatta ki személyi adataira vonatkozóan. A Jugoszláv Kommunista Pártból kizárták. Társa Karadafu Kosztasz (1926 Marina-Florina) beismerte, hogy 1944-1945 között jugoszláv partizán volt. 1947. április és december között görög partizán volt, megsebesült, Jugoszláviába vitték, ahol 1948-ig kórházban volt. 1948-ban a Görög Kommunista Pártból kizárták. Az UDB kétszer vette őrizetbe. 1949. szeptember 16-án a belgrádi Csehszlovák Nagykövetségen Dafu Dimitrisszel együtt vízumot kértek, de mivel elutasították őket, szeptember 18-án Magyarországra szöktek.”¹⁰

Dafu Dimitrisz görög internált a Magyarországra történő szökésükről a következőt mondta: „1949-ben elhatároztam, hogy Csehszlovákiába megyünk az utazó transzporttal Karadafosz Kosztasszal és Baniciotisz Szokratisz barátaimmal együtt. Belgrádba utaztunk a csehszlovák követségre, ahol felvilágosítást kértünk ezen ügyből

7 = = ÁBTL 3.1.g. V-6847. 83 Önéletrajz, 1952. szeptember 10.

8 = = Dafu Dimitrisz (Dáfoszki Dimidár), Baniciotisz Szokratész (Bancsotosz Szokorát), Karadafu Kosztasz (Karadafoszki Kosztadi).

9 = = Uprava Državne Bezbednosti: Jugoszláv Államvédelmi Hivatal.

10 = = ÁBTL 3.1.g. V-60847. 102. Összefoglaló jelentés, 1952. szeptember 23.

kifolyólag. Közölték velünk, hogy már nincs lehetőség, hogy legálisan elmenjünk, mert a transzport elment. Így elhatároztuk, hogy Magyarországon keresztül szökve Csehszlovákiába megyünk. Belgrádból vonaton két barátommal együtt Zomboron át Kakováig, majd innen gyalog a határig mentünk. A határon éjjel szöktünk át 1949. szeptember 18-án Hercegszántónál. Átszökésünk után jelentkeztünk a határőrségnél. Utána Bajára, majd Szegedre vittek, ahol két hónapi vizsgálati fogságba, majd Budapestre hoztak és a Fácánosba vittek a görög csoporthoz. 1950. január 23-án internáltak.”¹¹

A polgárháború alatt a harcok sújtotta görög falvakból több szláv-macedón család menekült át a szomszédos Jugoszlávia területére.¹² A Kominformnak a titói politikát elítélő és kirekesztő határozata (1948) kihatással volt az addig jól működő jugoszláv–görög kommunista pártkapcsolatokra, a polgárháború kimenetelére és a Vajdaságban lévő bulkeszi tábor felszámolására is, ahol akkor nagyszámú görög polgárháborús menekült tartózkodott. A tábor felszámolásával a GKP megszervezte a menekültek elszállítását további kommunista országokba. Egyes esetekben görög állampolgárok illegálisan is elhagyhatták Jugoszláviát, félve a letartóztatástól.

1951-ben négy személyt, három férfit és egy nőt internáltak. Ők abból a 21 fős csoportból kerültek ki, amelyet 1951. július 13-án „dobtak át” Kelebiánál jugoszláv oldalról.¹³ A róluk készült jelentés szövege szerint a négy internált beszélt szerbül és görögül, hárman közülük orosz nyelven is. Feltételezhető, hogy a szerb nyelvtudásuk kiemelésével (amely inkább a macedón nyelv lehetett) az АВН a jugoszláv kémgyanút próbálta bizonyítani.

A harmadik, egyben utolsó csoport a görög és a magyar kommunista pártok nagyszámú szervezett mentéseivel 1949 és 1950 között Magyarországra érkező, legalább egy éve Magyarországon tartózkodó és a budapesti görög pártbizottságon dolgozó személyekből állt (két férfi, négy nő). Egy 1951. október 5-i szolgálati jegyen az áll, hogy hat görög őrizetést a Budapesti Állambiztonsági Fogházból Kistarcsára szállítottak át.¹⁴ Három nő rendőrségi őrizetét megszüntették. Kanaki Parthenát, akinek az ügyét külön is tárgyaljuk, a 2. női ezredbe börtönözték be. Két férfi internáltat a tábor „F” épületében helyezték el.¹⁵

11 = = ÁBTL 3.1.9. V-60847. 101. Önéletrajz, 1952. szeptember 8.

12 = = Az 1945-ben szövetségi alapon szerveződő Jugoszlávia hat köztársaságának egyike Macedónia lett. Az ország négy hivatalos nyelve között a macedón is szerepelt. Lásd Jelavich, 2000: 261.

13 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 65-66. Jelentés. Görög internáltak ügye. 1952. március 27. Az internált személyek neve: Avramidisz Dimitriosz (1925), Evangelu Athanasziosz (1905), Karapidisz Georgiosz (1929), Tosca Valentini (1933).

14 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 22.. Szolgálati jegy, 1951. október 5. Név szerint: Kuszcurasz Iliaszt (1912), Kuszcurasz Antigonét (1914), Bikosz Petrosz (1920), Kalojianni Athina (1921), Kutruba Vula (1922), Papadimitriu Eleftheria (1926).

15 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 66. Jelentés, görög internáltak ügye. Kistarcsa 1952. március 27.

Az 1950 januárjában történt internálások esetén véghatározat kiállítására is sor került, amelyek indokként minden esetben a kémgyanút jelölték meg.¹⁶ Később azonban a véghatározat kiállítását nem tartották szükségesnek. A görög őrizetesekről 1952. március 1-én készült jelentés hat személyről (öt férfiről és egy nőről) tesz említést, akik 1951-ben kerültek a VI/2-es alosztály őrizetébe, és 1952 márciusában még mindig nem volt véghatározatuk.¹⁷ A jelentésre írt válaszban az szerepel, hogy a „*hat görög internáltak véghatározatot kiállítani nem szükséges, mert pár napon belül el lesznek szállítva.*”¹⁸ Három internált esetében a havonta beküldött névjegyzék ellenére továbbra sem küldtek véghatározatot. További utasítás sem érkezett a fogva tartásukkal kapcsolatban.¹⁹ Így az sem volt világos, hogy pontosan miért is vették őket őrizetbe. Az okot több esetben „*a magyarországi görögök között destruktív magatartást tanúsított*”²⁰ szöveggel indokolták.

= = Fogva tartás, bánásmód

A görögök fogva tartásának körülményei a magyar internáltakétól semmiben nem különbözött. A kezdeti ellenállásuk azzal magyarázható, hogy csak néhány hónapja tartózkodtak Magyarországon, a magyar nyelvet nem beszélték. Internálásuk okát nem közölték velük. A dohánygyári kolóniából elhurcoltak zárt közösségben éltek, itt is a görög nyelvhasználat volt az elsődleges. Az emigrációt átmeneti állapotként élték meg, így ebben a korai időszakban beilleszkedési folyamatokról sem lehet még beszélni. A tengerészek jól beszéltek angolul, illetve az olasz és francia nyelvet is megértették. A görögországi macedónok a görögön kívül anyanyelvi szinten beszéltek macedónul is.²¹ Karadafu Kosztasz jellemzésben az olvasható, hogy „*anyanyelvén, a macedónon kívül, beszél még görögül, jugoszlávul és oroszul is.*”²² A táborban a tolmács jelenlétére utaló első dokumentum egy 1952-es operatív jelentés volt, amely szerint „*Várkonyi ÁVH őrmester elvtárs engedélyével a táborba érkezett Zangalisz Kosztasz görög személy, aki a kihallgatásoknál, mint tolmács fog működni.*”²³

A görög rabok kezdeti ellenállását súlyos büntetések követték. A fizikai fenyegetéseket azonban csak ritkán jegyezték fel. Az esetleges bántalmazásokról a rabkórházi átvételi elismervények és a napi jelentések szövegeiben találunk néhány utalást.

16 = = ÁBTL 3.1.9. V-60847. 8-36. Véghatározat 1950. január. 23–25.

17 = = ABTL 2.1. XII/8. 59. Jelentés, 1952. március 1.

18 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 58. Jelentés, 1952. március 19.

19 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 321. Szolgálati jegy, 1952. augusztus 1.

20 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 1952.03.27. Görög internáltak ügye. 66.

21 = = A görögországi szláv-macedón népesség görög polgárháborúban való fegyveres részvételéről, továbbá a „macedón nemzettudat” 1940-es években történő megerősödéséről, az elszakadási törekvéseket támogató csoportokról és területi vitákról a közlemény itt nem tér ki. A téma ismertetését lásd Mihailidisz, 2006.

22 = = ÁBTL 3.1.9. V-60847. 112. Jelentés, 1952. szeptember 25.

23 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 511. Operatív jelentés, 1952. szeptember 9.

A Mosonyi utcai toloncház vezetője elismerte, hogy Karadafu Kosztaszt²⁴ és Bani-
ciotisz Szokratészt²⁵ az internálásuk harmadik és negyedik hónapjában rabkórházi
kezelés végett ápolásra átvette. Egy évvel később Karadafu Kosztasz öngyilkossági
kísérlete miatt újból a rabkórházba került, miután „a bal csukló felett az ereit késsel
felvágta.”²⁶ Egy 1952-es jelentés szövegében az olvasható, hogy a fiatal férfi „inter-
nálásának első szakaszában kezdeményezett éhségstrájkot, ami miatt fenyítve volt,
fenyítve volt még azonban táborrend ellenes magatartása miatt is körülbelül három
ízben.”²⁷ Karadafu Kosztasz a bezártság és a táborban elszenvedett fizikai erőszak
hatására teljesen összeomlott. Egy dátum nélküli rabkórházi bejegyzésben öngyil-
kossági kísérletét ideggyengeséggel magyarázták, és azzal, hogy már nagyon fiatalon
részt vett a partizán ellenállásban. „Fiatal kora ellenére teljesen beteg, megtört. Világos
pillanatában kommunista érzelműnek vallja magát és szovjetbarát. Már fiatalon, 13-14
éves korában a partizánokhoz került.”²⁸

A raboknál alkalmazott legsúlyosabb kombinált büntetés a vasra verés, másként
a kurtavas és a sötétzárka együttes alkalmazása volt. „A kurtavas büntetés, a kezek-
nek a lábakhoz való lekötésével összegörnyedt és mozdulatlan testhelyzetbe kényszerít-
ett fogvatartottak mindig férfiak voltak, akiknek a percekben belül jelentkező iszony-
tató fájdalmat a legtöbbször két órán keresztül kellett elviselnie.”²⁹ Karadafu Kosztasz
internált egy alkalommal fegyelmezetlen magatartása miatt sötétzárka mellett há-
romórás kurtavas-büntetést szenvedett el.³⁰ Olyan esetről is tudunk, amikor a cella
összes rabját vasba verték egy rabtársuk öngyilkossági kísérlete miatt. Méltán híres
regényében Faludy György egykori internált is utal a görög rabok csoportos bü-
ntetésére: „Egy éjszaka valamelyikük felakasztotta magát az ablakra, de leesett. Más-
nap az ávósok véresre verték, azután pedig gúzsba kötötték a szoba valamennyi lakó-
ját. Azóta a görögök még csendesebbek, és legújabbán az Internacionálét sem éneklük
esténként.”³¹

A görögök börtönéletére többen is utalnak a visszaemlékezéseikben. Németh
Alajos pap a naplójában a következőket jegyezte fel: „...az egyik sarokban sötétbőrű,
cigányképű férfiak ülnek. Legtöbbjük egészen fiatal, jóformán gyerek. A görögországi
polgárháborúval kapcsolatban elhurcolt görögök egy csoportja. Vissza akartak szökni
hazájukba. Elégedetlenkedni merészeltek a gyűjtőtábori bánásmóddal, internálták őket.
Nagyon éhesek és hálával fogadnak bármilyen ennivalót, mert a sovány tábori koszton
kívül, sehonnan sem kapnak élelmiszert. Egy ideig egészen elkülönítették őket, most

24 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. 106. Átvételi elismervény, 1950. március 18.

25 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. 73. Átvételi elismervény, 1950. április 21.

26 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. 107. Szolgálati jegy, 1951. március 15.

27 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. Jelentés, 1952. szeptember 25.

28 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. 108. Napi jelentés, dátum nélkül.

29 == Müller, 2017: 2.

30 == ÁBTL 2.1. XII/8. 78. Operatív napi jelentés. Kistarcsa, 1952. december 2.

31 == Faludy, 1989: 286.

valamivel szabadabban mozoghatnak. A napokban óvatosan megközelítettem az egyiket. Szeretnének hazamenni. Elbeszélgettem vele hazájáról, ahol valamikor én is jártam. Szemmel láthatóan jól esett neki, mikor dicsértem Görögország szépségét.”³²

Dénes Béla börtönorvos 1952 júniusában a következőt írta: „A legtragikusabb sors a görögöknek jutott. Tele volt velük a tábor. Nyelvükön nem értett senki, némi francia, angol szóval magyarázták sorsukat. Kommunisták voltak, a görög kommunisták csapataiban harcoltak. Sokuk kezébe vér tapadt. Mesélték, hogy nem ismertek irgalmat, mert velük szemben sem volt senki irgalmas. Amikor a királyi csapatoknak sikerült levernie a kommunistákat, Albániába menekültek. Az albánok lecsukták, majd hosszú hónapok múlva Lengyelországba szállították őket. Itt megint táborba kerültek, s fél év egy év múlva átrakták őket Csehszlovákiába vagy Magyarországra internálótáborokba. Mindenütt azt ígérték nekik, hogy kivizsgálják ügyüket. Így ment ez már évek óta. Egyesek nagy nehezen valóban kikerültek, beálltak a gyárba, egész görög kolóniák verődtek össze. Másoknál a szabadulás csak nem akart bekövetkezni.”³³

Az ÁVH környezettanulmányaiban a görög rabok jellemzéséhez rendre propagandisztikus megállapításokat használtak, valamennyiüket „ellenséges elemként” tüntették fel. Aposztolosz Aposztolidiszról a következőket írták: „Csendes, de alattomos, teljesen apolitikus, annak ellenére, hogy szervezett munkásnak mondja magát, a kapitalizmus kiszolgálója, lumpenproletár, szovjetellenes.”³⁴ Dafu Dimitriszt így jellemezték: „kifejezetten titóista, minden tekintetben szemben áll a rendszerrel és a Szovjetunióval, kihívó magatartású, provokátor, aki társait igyekszik tüzelni és ellenállásra bírni.”³⁵ Karadafu Kosztaszról pedig a következő olvasható: „A táborban szimpatizánsnak mutatja magát és úgy nyilatkozik, hogy a Szovjetunió és a népi demokráciának a híve. Politikai vitákban gyakran szokott részt venni és ilyenkor megállapítható, hogy politikai meggyőződésének alapja a macedón-sovinizmus, a többi politikai kijelentései propagandisztikusak.”³⁶

Kistarcsán az elhalálozások hátterében, az örök túlkapasait leszámítva, az esetek többségében a táborban elterjedt „gyógyíthatatlan” vagy gyógyítható, de nem kezelt betegségek állnak. „A kistarcsai tábornak valóban nem volt kórháza, csak egy gyengélkedője, amit a tábor cementből és vasbetonból épült víztornyában helyeztek el. [...] Műtéseket végezni nem lehetett, így csak a belgyógyászati esetek juthattak be a kórházba, ők az első emeleten kaptak helyet. A második emeleti kórteremben kizárólag

32 == Naplórészlet, 1950. január 29. Németh, 1991: 255.

33 == Dénes, 1991: 153.

34 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. 80. Jelentés. Aposztolosz Aposztolidisz környezettanulmánya, 1952. január 9.

35 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. 98. Jelentés. Dafu Dimitrisz környezettanulmánya, 1952. március 3.

36 == ÁBTL 3.1.9. V-60847. 112. Jelentés. Karadafu Kosztasz jellemzése, 1952. szeptember 25.

tüdősök voltak, akiknek a száma egyre gyarapodott.”³⁷ Az egészségügyi viszonyok romlásával és a halálozások emelkedésével „Kistarcsa lett az ország egyik legveszélyesebb gócpontja.”³⁸ 1953. július 24-én a kistarcsai tábor felszámolása előtt az internálak egészségügyi állapotáról orvosi jelentés készült. A listákon „A” betűvel jelölték azokat, akik valamilyen gyógyíthatatlan vagy az adott stádiumban már nem gyógyítható betegségben szenvedtek, míg „B” betűvel azokat, akiknek a „*betegsége természeténél fogva gyógyítható,*” de az akkori börtönviszonyok között erre nem kerül(het) sor. A listán 13 görög internált neve mellett az alultápláltság és a tüdőgümőkór (TBC) lett feljegyezve. Három fő esetében betegséget nem neveztek meg.³⁹

Az 1951–1953-as kistarcsai iktató íven két görög állampolgár neve mellett a „meghalt” bejegyzés olvasható. Haralambosz Jankopuloszt (1903) az ÁVH véghatározattal internálta 1951. szeptember 12-én. Az iktató ív alapján a férfi 1951. november 19-én elhalálozott.⁴⁰ Egy 1952. február 25-én kelt szolgálati jegyen arra utasították a kistarcsai tábor vezetőjét, hogy az elhunyt férfit törölje a nyilvántartásból.⁴¹ Ugyanitt olvasható Poliszóisz Karlosz (1907) neve,⁴² aki 1951. október 21-én véghatározattal került a táborba, és 1952. május 29-én halt meg a Mosonyi utcai rabkórházban.⁴³ A haláluk oka lehetett nem kezelt betegség vagy a rabok ellenállását megtorló fizikai erőszak, az örök túlkapasai. A rendszer embertelenségét jól mutatja a testtel való végső bánásmód. „*Az elhunytak, például az öngyilkosságot elkövetők, vagy a kivégzettek holttesteit rendszerint a Gyűjtőfogházba szállították. Innen a Rákoskeresztúri temetőbe vitték a halottakat, külön parcellákba, jeltelen sírokba. A holtakat meztelenül fejüket fehér kendőbe burkolva, lábujjukon papírcédulán, születési és halálozási évükkel, barna csomagolópapírba tekerve dobták a földbe.*”⁴⁴

= = Bebörtönzött és internált nők

A 1950-es években a nők két csoportját találjuk börtönben vagy internálótáborban. A bírósági ítélettel büntetésüket letöltő közbűntényes és politikai elítélteket, továbbá a véghatározattal bírósági eljárás nélkül, „ítéletlenül” internáltakat. A nők őrizetbe vételének oka az egyszerű lopástól, a feljelentési kötelezettség elmulasztásától, a csempészettől az illegális határátlépési kísérletig széles skálán mozgott. Vádként szerepelt a „*több személy előtt tett demokráciaellenes kijelentés,*” a „*népi demokrácia elleni izgatás*” vagy a „*demokráciaellenes magatartás,*” s mindez két-három éves elzárással járt. A legsúlyosabb vád a nők esetében is a kémkedés és a háborús bűntett

37 == Dénes, 1991: 150.

38 == Uo. 155.

39 == ÁBTL 2.1. 74-2358/1953. Orvosi jelentés. Beteglisták, 1953. július 24.

40 == ÁBTL 4.1. A-502/1. Iktató ív. Kistarcsa 1951–1953.

41 == ÁBTL 2.1. XII/8. 45. Szolgálati jegy. 1952. február 25.

42 == A görög internált nevét elírták. Itt a „Poliszóisz” vezetéknevét a legvalószínűbb.

43 == ÁBTL 4.1. A-502/1. 1951–1952–1953. évi iktató ív.

44 == Argejő, 2007: 190.

volt. A bíróság a háborús és népellenes bűntettet több éves börtönnel vagy akár halálbüntetéssel is sújthatta.

Az 1945 és 1949 között fennállt Buda-déli internálótábor a jogilag börtönbüntetésre nem ítélt személyek elhelyezésére szolgált. „*A táborban öt ezred működött. A második volt a női ezred szálláshelye. Itt elkülönülve éltek egymástól a politikai internáltak és a prostituáltak. Az ezredet női ezredparancsnokok irányították (Rozál, Irén, Piroška).*”⁴⁵ A tábort 1949. április 30-án kiürítették, és az internáltakat Kistarcsára szállították. 1950. május 5-én Kistarcsa az ÁVH irányítása alá került, és 1953 októberéig, a tábor felszámolásáig, központi gyűjtőtáborként üzemelt. „*Az ÁVH felügyelete alatt is tovább működött az egyetlen internált női részleg. A II. ezredben körülbelül 300 női internáltat helyeztek el.*”⁴⁶ „*A tábor elfoglalása után minden ablakot bemeszeltek. A foglyok az ablakokat még nyáron, a nagy hőségben sem nyithatták ki. Az embereket összeszűfolták kis helyre. A priccsekre nem volt szabad lefeküdni, csak ülni lehetett rajtuk. A szobákat csak addig hagyhatták el az internáltak, amíg ételért mentek reggel, délben, és este. Délután egy óras sétát engedélyeztek az udvaron. Minden rabnak lehajtott fejjel és hátratett kézzel kellett mozognia. A miséket, istentiszteleteket beszüntették, leromlott az ételmezés is. Mindennapossá váltak a verések, a fenytések, az internáltakkal való bánásmód – mind fizikai, mind pszichikai – egyre brutálisabb lett.*”⁴⁷ „*A női ezred épülete két hosszú folyosóból állt, mind-egyikből egy-egy szoba nyílott. Olyan nagy volt a zsúfoltság, hogy még a folyosóra is priccseket raktak ki. A folyosó végéről nyílt a mosdó és a wc. A mosdóhelyiségben egy bádóg vályú volt négy csappal, itt mosakodott minden reggel, körülbelül 120 női fogvatartott. Az emeletes ágyak fatákolmányok voltak, szalmazsákokkal lerakva. Erre terítették le a saját plédjüket. Az egyszemélyes ágyakon fent és lent 3-3 női elítélt feküdt.*”⁴⁸

A női rabokkal való bánásmód és a fogva tartás körülményei fegyintézetenként változtak. Az 1952-ben átadott kalocsai börtönben a rabok élete a többi börtönhöz viszonyítva emberségesebb volt. „*Itt például minden nőnek volt külön ágya, nem úgy, mint a Fő utcai börtönben, ahol 18 ágyon 44 nőnek kellett a helyet megosztania. Az ételmezés is kielégítő volt, az őrség is rendesen viselkedett. A börtönparancsnoka Haller őrnagy, vagy ahogy a rabok hívták »apu«, rendesen bánt az elítéltekkel. Nem csoda, hogy a forradalom után menesztették. A kalocsai börtönben minden elítélt dolgozhatott, ami nagyban megkönnyítette a rabélet elviselését. A varrógépekkel felszerelt üzemben a nők szalagon dolgoztak, és itt varrták a börtönvilág rabjainak ruháját és fehérneműjét. Sokat kellett varrniuk. A munkaidő hivatalosan heti 45 óra volt, de mint más börtönüzemeknél (КӨМІ) a tervteljesítés végrehajtása érdekében igen gyakran túlóráztak. A termelés százszázalékos teljesítménye alapján engedélyezték a kí-*

45 == Bank, 2007: 174.

46 == Uo. 186.

47 == Uo. 182.

48 == Almási, 1991. https://www.youtube.com/watch?v=Sc8XPXE_pXc. (utolsó letöltés: 2021. május 5.).

vülről való vásárlást, rabnyelven spejzolás, ami egyes élelmiszerek, tisztasági eszközök és cigaretta vásárlását jelentette. [...] A börtönben szület gyermekeknél a közbűntényes gyermekek anyák benntarthatták újszülöttjeiket, míg a politikai foglyoktól a szülés után pár nappal elvették a csecsemőt és a Gyöngyös utcai kórházban nevelték, amíg az anya nem szabadult.”⁴⁹

A börtönből szabaduló nők kartonjára a „fenyítve nem volt” vagy „fegyelmetlensége miatt büntetve volt” bejegyzés került. Ide írták be az „internálását javaslom” szöveget is, ami a szabadulásuk helyett további elzárást jelentett a kistarcsai internálótábor 2. ezredében.

Majdnem minden társadalmi osztályból és korosztályból kerültek ki női internáltak (miniszter- és katonafeleségek, értelmiségiek, párttagok, „kulákok” stb.). Sokan közülük pedig külföldi állampolgárok voltak: belgák, osztrákok, franciák mellett a szocialista országokból származók is, oroszok és jugoszlávok. Továbbá két görög: Tosca Valentini és Kanaki Parthena 1951-ben letartóztatott politikai menekült. Tosca Valentini-ről nagyon kevés információ található. Annyit tudunk róla, hogy 1933-ban született Görögországban (Tsakonesz). Az apa: Toszka Petrosz neve lehet felvett vezetéknev, de olasz származására is utalhat. Innen ered a görög nő olasz eredetű vezetékneve. Tosca Valentini 1947-ben menekült Görögországból Jugoszláviába. Szkopjében egy gyárban dolgozott. Innen Versecre került. 1951-ben a 21 főnyi illegális határátlépő egyike volt. Internálásának oka nem ismert. Véghatározat nélkül került a kistarcsai táborba.⁵⁰ A következőkben Kanaki Parthena esetét követjük végig a letartóztatásától a rehabilitálásáig.

== Kanaki Parthena ügye

A görög őrizetes nő életrajzi interjújának szövegéből a következő adatokat tartottuk szükségesnek kiemelni: Kanaki Parthena (1919, Ikonio Nigris, Törökország) családja az 1920-as évek elején kis-ázsiai menekültként érkezett Görögországba. Apja a hajóút alatt elhalálozott, anyja néhány évvel később betegség következtében hunyt el. Az árván maradt testvéreket rokonok nevelték fel. Az iskolai tanulmányai befejezése után 14 évesen egy selyemgyárban gyermekmunkásként kezdett el dolgozni. Itt szervezték be az illegális kommunista mozgalomba. 1941-ben, Görögország német megszállása alatt a GKP és a párt vezette Görög Antifasiszta Bizottság (EAM) nevű népfrent tagja lett. Még ebben az évben sztrájk szervezésében való részvételért négy hónap börtönre ítélték. Az ország 1944-es felszabadulása után, a fehérterror éveiben Pieriában és Vermióban végzett illegális pártmunkát. 1946-ban az állandó üldöztetések elől a hegyekbe menekült, és belépett a Görög Demokratikus Hadseregbe (DSE). Fegyveresként harcolt, majd a Preszpai Főparancsnokságra helyezték át, ahol megtanulta a gépírást, illetve saját elmondása szerint a katonai vezetés ellátása lett

49 == Fehérváry, 1990: 164–167.

50 == ÁBTL 2.1. XII/8. 57. Jelentés. ÁVH VI/2. VI. alosztály. Tárgy: görög őrizetesek.

a feladata.⁵¹ A Görög Demokratikus Hadsereg veresége után a sebesülteket és a vezetőket szállító albán katonai repülővel érkezett Budapestre. Saját elmondása szerint egy évig a pártvezetőkkel együtt Rákosi Mátyás villájában lakott és dolgozott. Ez az információ azért fontos, mivel későbbi internálását maga Rákosi Mátyás írta alá, aki a nőt személyesen is ismerhette. A görög pártvezetők szétköltöztetésével Joannisz Joannidisz párttitkár házvezetőnőjeként dolgozott. A pártvezető részére kiutalt pasaréti lakás egyik szobájában lakott férjével és 1951-ben született fiúgyermekével együtt.⁵² Itt tartották a görög pártvezetők megbeszéléseit, ahol magyar vezetők és szükséges esetben az ÁVH beosztottai is megfordultak.

A görög nő letartóztatására azután került sor, hogy Joannisz Joannidisz pártvezető fenyegető hangú levelet talált a zsebében. Az ő kérésére tartóztatta le az ÁVH Kanaki Parthenát és a pártbizottságon dolgozó további öt személyt. A letartóztatására úgy emlékezett vissza, hogy a szokásos tanácskozársra cigarettáért küldték, ekkor fogta körül két férfi az ÁVH-tól, és közölték vele, hogy menjen velük. Nem ellenkezett, beszállt a kocsiba.⁵³ Elmondása szerint először a Mosonyi utcai toloncházba vitték, ahol a Görög Politikai Iroda egyik tagja, Ipszilotisz Iraklisz görög nyelven arra utasította, hogy írjon alá egy nyilatkozatot, hogy bírálta a pártot és a vezetőket. Miután ezt megtagadta, egy irodába vezették, ahol ökölrel beverte az üvegajtót. A kezéből eltávolították az üvegszilánkokat, és nyugtató injekciót kapott. A toloncházból szemét fekete kendővel bekötve, sötét szemüvegben kocsival a Kozma utcai gyűjtőfogházba szállították. Továbbra sem tudott megnyugodni, ekkor meztelenre vetkőztették, vizes lepedőbe tekerték, és áramot vezettek a testébe. Ettől rögtön elájult és körülbelül 24 óráig aludt. Bekötött szemmel innen tovább szállították a Markó utcába. Itt éhségstrájkba kezdett. Három hét múlva a kistarcsai internálótábor fogdájába került. A fogdáról a következőt írta: *„Jött valaki, persze én nem ismertem a szabályokat, mit kell tenni, amikor bejön az őr, mert akkor vigyázzba kell állnod. Én meg ültem tovább. Ahogy ott ültem, elkezdett ütni-verní, rugdosni. Egy férfi volt. Én sírtam. Nem tudtam visszaütni, egy nagy marha ember volt. Beszélt hozzám, de amikor látta, hogy nem válaszolok, kiment, majd bejött egy százados, hogy is hívják, Marosánnak hívták, nem tudom, ki volt.”*⁵⁴

A fogdából egy cellába rakták, ahol hét-nyolc női fogollyal volt összezárva. A cellatársai közül Hain Péternét, „Szálásiné” Lutz Gizellát, Potoczki Máriát és Rajk Júlia nevét említette meg. Elmondása szerint semmilyen meleg holmija nem volt, egy nyári ruhában ült a hideg cellában cipő nélkül, meztláb. Később egy koszos

51 = = A görög nő önéletrajzából pontosan nem derül ki, milyen katonai feladatokat látott el. Visszaemlékezésében utal arra, hogy ő vigyázott Nikosz Zahariadisz pártvezető fiára, aki szintén a katonai főparancsnokságon tartózkodott. A gépírásról az étel felszolgálásáig különböző munkákat végzett el.

52 = = Szidiropulosz, 1997: 82–113.

53 = = Uo. 98.

54 = = Uo. 100.

katonai zubbonyt kapott az egyik ÁVH-s női őrtől. A cipője a Kozma utcai gyűjtőben tűnhetett el. Rabtársai közül Rajk Júliával hasonló volt politikai életútja, de közös volt bennük az is, hogy mindkettőjüktől elszakították pár hónapos fiúgyermeküket. Rajk Júlia hasonlóképpen foglalta össze börtönéveit később fiának: „Szóval én úgy ültem öt évig börtönben, látogató, minden nélkül, fűtetlen cellában, nyári ruhában két évig, hogy azt sem tudtam mi van veled.”⁵⁵ „Az internálás során a női szerepek közül az anyasággal, de még inkább az anyaságtól való megfosztottsággal volt a legnehezebb feladat megküzdni.”⁵⁶ A két nő a börtönévei alatt semmit nem tudott gyermekei hollétéről. Nevüket megváltoztatták és csecsemőotthonban helyezték el őket.

Kanakisz Lefter, az internál nő fia, a családi visszaemlékezésekből felidézve a következőket mondta el a korai gyerekeiről: „Amikor gyerek voltam, soha nem felejttem el, egy ilyen hosszú teremben ötvenen voltunk. Ilyen sorba voltak az ágyak: árva gyerek, politikai üldözöttek gyerekei vagy balesetben meghaltak gyerekei. Egyedül én voltam görög, és arra emlékszem, soha nem felejttem el, az ablakból a harmadik volt az ágyam, feküdtünk, és hétvégén mindig jöttek a szülők, akik nem tudták nevelni a gyerekeiket, nem tudom már, homályosan emlékszem. Mindig jöttek a szülők, akik elvitték a gyerekeiket szombaton, és vasárnap hozták vissza. Volt olyan is, hogy nem voltak szülei, és a gondozónők hazavitték. Mivel én még nem tudtam kommunikálni, mert kicsi voltam, volt ott egy nővér, emlékszem, Katinak hívták, az mindig hozott nekem valamit, mindig elvitt, de tudod, ő is sokat dolgozott, gyerekei voltak, sok gyereke volt neki is. És jött egy bácsi egyszer, és ő volt a P. Nikosz, és hétvégén elvitt hozzájuk, és nem csak ő, hanem akkor egyetemre járt itt a V. Jorgosz, a későbbi ciprusi köztársasági elnök. Ő is és a felesége jöttek értem, mert az apámat ismerték, és elvittek hozzájuk. Szuper ember volt, és annyira szerette az apámat meg az anyámat, de nem mert beszélni, mert megtiltották neki, és mindig elvitt. Ja, és nem volt görög nevem, Pál volt felírva, és így neveztek el, Palinak.”⁵⁷

Kistarcsán a nők renitens, fegyelmetlen viselkedését többnapos fogdával vagy sötétzárkával büntették. Támadó fellépés esetén kényszerzubbonyt alkalmaztak. Kanaki Parthena a börtönévei alatt a folyamatos fizikai ellenállás „stratégiaját” alkalmazta annak érdekében, hogy megtudja, mi történt a gyerekével, és miért kell börtönben ülnie. Minden eszközt megragadott az ellenállásra, ezzel kimerítve a „destruktív-táborelles” magatartás összes lehetséges formáját (üvegablak kitörése, hisztérikus magatartás, kiabálás, éhségstrájk, öngyilkossági kísérlet). Öngyilkossági kísérlete után állandó felügyelet alá helyezték. Kétszer került kényszerzubbonyba, hogy ne tudjon magában és másokban kárt tenni. Folyamatos éhségstrájkja miatt többször mesterségesen táplálták. Internálásának második évében az Országos

55 == Pető, 2001: 97.

56 == Argejő, 2008: 139.

57 == A szerző interjúja Kanaki Lefterrel, Budapest, 2016.

Elmegyógyintézetbe szállították, ahol több hónapig kezelték, innen került vissza a Mosonyi utcai fogház kórházába, majd Kistarcsára.⁵⁸

Kanaki Parthena helyzete hontalan menekült státusából adódóan is hátrányosnak tekinthető. A görögországi rokonaival, évtizedekre megszakadt minden kapcsolata. A többi rabbal ellentétben semmilyen külső segítségre nem számíthatott (beszélő, levél, csomag). Az internálása utolsó évében egészségileg teljesen legyengült, súlyosan alultáplált volt, és tbc-s lett.⁵⁹ Fizikai állapota kiszabadulása előtt pszichésen és egészségileg is megromlott.

= = Felülvizsgálat, szabadulás, rehabilitáció

Az internálás rendszerének megszüntetésére és az internálótáborok felszámolására kiadott törvényerejű rendelet alapján a Belügyminisztérium az internálótáborokat 1953. október 31-vel felszámolta. A végrehajtás során 5 075 személy ügyében történt intézkedés.⁶⁰ A Külföldi állampolgárokat átcsoportosították és leválasztották közülük azokat a személyeket, akik Magyarországon kívántak letelepedni.

1953. október 9-én 18 görög állampolgár szabadult, öten ún. rendőrhatalósági felügyelettel (ref).⁶¹ A görögök a Külföldiek Ellenőrző Központi Hivatal (ΚΕΟΚΗ) és az Antifasiszta Menekülteket Ellátó Osztály (AMEO) ellenőrzése alatt hagyhatták el a tábort. Minden szabadulóval aláírtak egy titoktartási nyilatkozatot, amelynek a szövege a következő volt: *„Tudomásul veszem, hogy minden az internálótáborral és a táborban levő személyekkel kapcsolatos minden hír vagy adat állami titkot képez. Az állami titok megsértését a Magyar Népköztársaság elnöki tanácsának az 1951-XII. sz. rendelete 10 évig terjedő büntetéssel sújtja, amennyiben a cselekmény súlyosabban nem minősül.”*⁶²

A bíróság elé nem állított, de az 1953. október 9-én még a táborban tartózkodó személyek névsorában ott találjuk Kanaki Parthena nevét is.⁶³ A görög nő a szabadulásának a körülményeiről a következőket mondja el: *„Egy hétig egyedül voltam a börtönben. A magyarok nyugtattak, hogy felvetik az én ügyemet, és kéri, jöjjön el a görögök közül valaki. Az őt azt mondta, sajnálja, de azokat, akikről nem találnak adatokat, Szibériába küldik – mondta. Másnap közlik velem, vegyem magamhoz*

58 = = ÁBTL 2.1. M-1141. Jelentés, görög őrizetes nő öngyilkossági kísérletéről, 1951. november 22.; ÁBTL 2.1. M-1161. Napi jelentés, 1951. november 26.; ÁBTL 2.1. M-1207. Napi jelentés, 1951. december 3.; ÁBTL 2.1. M-1215. Napi jelentés, 1951. december 4.; ÁBTL 2.1. 76-1560. Szolgálati jegy, Kanaki Parthena görög őrizetes nő visszaszállítása, 1952. május 30.; ÁBTL 2.1. 76-1809. Szolgálati jegy, Internáltak visszaszállítása Kistarcsára, 1952. június 27.

59 = = ÁBTL 2.1. 74-2358. 14. Beteglisták, 1953. július 24.

60 = = ÁBTL 4.1. A-505. 174. Jelentés, 1953. november 9.

61 = = ÁBTL 4.1. A-505. 139. Összefoglaló jelentés, 1953. október 9.

62 = = ÁBTL 3.1.9. V-60847. 114. Nyilatkozat. Karadafu Kosztasz. 1953. október 8. 114.

63 = = ÁBTL 4.1. A-506. 58. Kimutatások Tiszalök, Kistarcsa, Recsk, Kazincbarcika internáló táborban levő személyekről. 1953. október 9.

a ruhámat és menjek. Nem volt nekem semmim se ruhám, se cipőm. Fogd a ruhádat és gyere! – mondta a sofőr, ide nem jövünk már vissza. Mercédesszel jöttek értem. Nem tudtam hová visznek. Lehet, hogy Szibériába? Mit tudom én. A kocsi megállt a Margit hídnál, bementünk egy házba, lifittel felmentünk a harmadik emeletre vagy a negyedikre, nem emlékszem. Ott volt az ÁVH. Bemegyünk ott áll egy ember civilben. Nem tudtam ki ő. Leült, közben szólt a telefon, és a beszélgetésből megtudtam, hogy ő az »alezredes elvtárs«. Akkor tudtam meg, hogy az ÁVH-nál vagyok. Ott megkérdezték mikor szerveztek be, mikor jöttem Magyarországra, kikkel barátkoztam, mit mondtak nekem, hogyan tartóztattak le, hogy kerültem ide. Én elmondtam, hogyan lettem partizán, hogyan jöttünk Magyarországra, mindent elmondtam, a Jaffkáról⁶⁴ is mondtam, hogy ott laktam, kik jártak oda, magyarok is, görögök is. Mindent elmondtam. És akkor mondta, hogy legyen büszke, mert három év alatt, nem találtak semmi terhelőt. És azt is mondta, hogy ezt a három évet beszámítják a nyugdíjba.»⁶⁵

A görög internáltak kényszertartózkodási helyének és munkahelyének kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy az a nagyobb lélekszámú budapesti és vidéki görög közösségektől távol legyen. Győre József belügyminiszter-helyettes a Nagy Imrének⁶⁶ és Farkas Mihálynak⁶⁷ küldött levelében kifejtette, hogy a 20 görög internált és a kitelepített görög családok kényszerlakhelyük megszüntetése után ne térhessenek vissza a budapesti Kőbányai úti görög kolóniába és Beloiannisz faluba. Az elhelyezésükkel kapcsolatban az a vélemény alakult ki, hogy ezeket a görög személyeket nagyobb vidéki ipari centrumokban kell elhelyezni, ahol kisebb számban már dolgoznak görög állampolgárok. Arról nincsenek adataink, hogy szabadulásuk után a görög elitéltek kapcsolatba kerültek-e a budapesti és a beloianniszi görög közösségekkel. Ez csak valószínűsíthető. A magyarországi görögökkel való esetleges kapcsolatfelvétel során az internálásuk körülményeiről, az átélt személyes tapasztalataikról nem beszélhettek, mivel a titoktartási nyilatkozat megszegése további szankciókkal járt volna.

Az 1953. augusztus 21-én személyesen a belügyminiszternek címzett kérelmében húsz görög állampolgár közül hat kérte a Görögországba történő visszatelepedésének engedélyezését, mert Magyarországon nem éltek rokonaik. Tíz személy a Magyarországon történő letelepedését, további négy személy pedig a magyar állampolgárság felvételét is kérelmezte. Ez a 14 görög azzal indokolta a kérését, hogy munkás-paraszt származásúak, fegyverrel harcoltak a Görög Népi Felszabadító

64 == Jaffka: a görög pártvezetés titkos találkozóhelye.

65 == Szidiropulosz, 1997: 105.

66 == ÁBTL 4.1. A-507. 60. Levél Nagy Imre elvtársnak, a Minisztertanács elnökének. 1953. augusztus 24.

67 == ÁBTL 4.1. A-507. 61. Farkas Mihály elvtársnak, a Központi Vezetőség titkárának. 1953. augusztus 24.

Hadsereg (ELASZ)⁶⁸ partizánalakulataiban, a polgárháború alatt az irreguláris Görög Demokratikus Hadsereg katonái voltak, illetve mindkét fegyveres alakulatban harcoltak. Mindezek miatt úgy látták, hogy visszatérésük esetén antifasiszta múltjuk miatt üldöztetésnek lennének kitéve. Öt személy a letelepedését azzal is indokolta, hogy politikai menekült családtagjai Magyarországon élnek, bár olyanok is kérték letelepedésüket, akiknek nem éltek rokonaik, ismerőseik Magyarországon.⁶⁹ A polgárháború alatt bevezetett közrendet és közbiztonságot érintő törvényerejű határozatok és szükségtörvények halálbüntetéssel sújtották az államellenes összeküvésben való fegyveres részvételt, és törvényen kívül helyezték a GKP-t és a népfront szervezeteit.⁷⁰ 1947–1963 között 136 alkalommal adtak ki királyi és kormányrendeleteket, ezek alapján 22 ezer embert fosztottak meg görög állampolgárságuktól.⁷¹ A Magyarországra menekült görög személyek hontalan politikai menekült státusa 1981 decemberéig tartott, akkor dönthettek a görög vagy a magyar állampolgárság felvételéről, a végleges letelepedésükről vagy a repatriálásukról.⁷²

Kanaki Parthena rehabilitálására 1958. március 12-én került sor. A görög nőről készült rehabilitációs jegyzőkönyvben internálásának okaként a „*visszaélt a rábízott bizalommal, és rémhírt terjesztett*” bejegyzés olvasható. Bebörtönzésének körülményeiről a következőket tudhatjuk meg. „*Kanaki Parthena a GKP Pártbizottságán dolgozott, mint házvezetőnő. Akkoriban a GKP vezetője fenyegető, bomlasztó hangú levelet kapott és több személyt ennek gyanúja alapján – a GKP Pártbizottság titkára utasítására – őrizetbe vettek. Mivel Kanaki Parthenára gyanakodott – hogy az tette a zsebébe – azért őrizetbe vette. Nyári elvtárs elmondása szerint a BM-ben senki sem írta alá az őrizetbevételi javaslatot – mivel írásszakértő szerint nem volt azonos a zsebben talált írás a Kanaki Parthena írásával – az aktára Gerő elvtárs is azt írta, hogy lássa Rákosi elvtárs, így őrizetbevételi javaslatát, Rákosi elvtárs saját kezűleg írta alá, így került őrizetbe. Beszéltem még Kosztalisz Vangelisz elvtárral, aki az emigránsok párttitkára volt, ugyanazt mondta el, mint Nyári elvtárs az őrizetbe vételéről. Elmondta még, hogy a felesége még a harcokból ismeri. Megbízható kommunista elvtársnő, aki elméletileg nem a legképzettebb, azonban párthű. Internálása nagy hatással volt rá, mivel kéthónapos kisfiát elvették tőle és csak 4 éves korában láthatta. Azóta sem tudta a lelki megrázkódtatást kiheverni. Férje is jó elvtárs, aki a németek ellen is harcolt, állítja, hogy semmi alapja nem volt őrizetbe vételének. Kikértem a véleményét az antifasiszta szövetségtől Pásztor Béláné osztályvezető elvtárs-*

68 = =Görögül: Ellenikosz Laikosz Apeleutherótikosz Sztratosz (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός).

69 = = ÁBTL 4.1. A-507. 44–57. Letelepedési, állampolgársági kérelem. 1953. augusztus 21.

70 = = Vasziliki, 2006: 209.

71 = = Szidiropulosz, 1990: 73.

72 = = 1981-ig 2706 görög politikai emigráns tett írásbeli nyilatkozatot. 1372 fő kérte a honosítását, 1137 fő már benyújtotta magyar állampolgársági kérelmét. 1330 fő a görög állampolgárságot kívánta felvenni. Lásd Dzindzisz, 2019: 82.

nőnek is, aki a fent leírtakat alá támasztotta és kéri, hogy ha mód van rehabilitálásra – rehabilitáljuk. Az MSZMP Külügyi Osztálytól Rusz János elvtárs az ügyet nem ismeri, akkor még Kalmár elvtárs foglalkozott vele, aki jelenleg külföldön van.” A rehabilitálását indítványozó határozatban Kanaki Parthenát felmentették az ellene felhozott vádak alól. A rehabilitációs okmány kiállítása mellett 10 ezer forint kártérítést javasoltak számára.⁷³

Jelen írás a Rákosi-rendszer csúcsidejében (1950–1953) történt internálásokkal, konkrétan a véghatározattal vagy véghatározat nélkül internált külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozott. A táborba zárt görögök a kommunista párt tagjai, a párt fegyveres szervezeteiben harcoló partizánok, baloldali szimpatizánsok és politikai menekültek voltak. Internálásukat az angolok vagy jugoszlávok részére végzett kémtevékenységgel, illegális határátlépéssel, pártellenes magatartással, rémhírterjesztéssel indokolták. Az 1950-es évek éberségi kampánya, a „külső” ellenségkép felállítására és fenntartására összpontosító politikai törekvések a GKP vezetését arra sarkalta, hogy az MDP erőszakszervezetével együttműködve távolítsa el vagy tartsa távol a budapesti és a vidéken élő görög közösségekből a politikai menekültek egy „pártellenesnek” ítélt és internált csoportját. A kitelepített családok és internált személyek kirekesztése és folyamatos megfigyelése 1953 után is folytatódott.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga

XII/8. Kistarcsai Internálótáborban keletkezett iratok

3.1.5. Operatív dossziék

O-9698/a. Rehabilitációs jegyzőkönyvek

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-60847. Báncsotosz Szokorát és társai

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-502. A kistarcsai tábor iktatókönyve 1951–1953

A-505. 1953. évi jelentések különböző internálótáborokból

A-506. Kimutatások Tiszalök, Kistarcsa, Recsk, Kazincbarcika internáló táborban levő személyekről

A-507. Kimutatás a tiszalöki internálótáborban levő hadifoglyokról

73 = ÁBTL 3.1.5. O-9698/a. 280–281. Rehabilitációs jegyzőkönyv. 1958. március 12.

=== Hivatkozott irodalom ===

Argejő, 2007

Argejő Éva: A hatalomnak alávetett test. Állambiztonsági játék a testtel (1945–1956).
Korall, 27. sz. 172–192.

Argejő, 2008

Argejő Éva: Nők sziklás hasadékban. Átpolitizált női szubjektum a visszaemlékezések tükrében – 1945–1960. *Múltunk*, 2. sz. 132–151.

Bank, 2004

Bank Barbara: Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban.
In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Szerkesztette: Gyarmati György.
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti levéltára, Budapest. 107–130.

Bank, 2007

Bank Barbara: *Recsk. A magyar internálótáborok története 1945–1953*.
Szépmíves, Budapest.

Dénes, 1991

Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*.
Kossuth, Budapest.

Dzindzisz, 2019

Dzindzisz, Jorgosz: *A magyarországi görögök politikai státusának a megszűnése*.
II. kerületi Görög Nemzetiségi Önkormányzat, Budapest.

Faludy, 1989

Faludy György: *Pokolbéli víg napjaim*. Magyar Világ, Budapest.

Fehérváry, 1990

Fehérváry István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*.
Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest.

Jelavich, 2000

Jelavich Barbara: *A Balkán története. 20. század. II. kötet*. Osiris, Budapest.

Lazu, 2006

Lazu, Vasziliki: Xiriotissza falánál. In: *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Grammosznál lezajlott hadműveletekig 1945. február – 1949. augusztus*. Szerkesztette: Iliasz Nikolakopulosz – Alkisz Rigosz – Grigorisz Pszalidasz. Új Mandátum, Budapest. 197–210.

Mihailidisz, 2006

Mihailidisz, Jakovosz D.: „Monarchofasiszták és szláv-macedón szabadságharcosok.
In: *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Grammosznál lezajlott hadműveletekig 1945. február – 1949. augusztus*. Szerkesztette: Iliasz Nikolakopulosz – Alkisz Rigosz – Grigorisz Pszalidasz. Új Mandátum, Budapest. 179–187.

Müller, 2017

Müller Rolf: Erőszakszámadás. Fenyítés és halál az ÁVH-jelentésekben, 1952.
Betekintő, 2017/4. http://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_4_muller.pdf (utolsó megtekintés 2021. május 5.).

Németh, 1991

Németh Alajos: *Papok rácsok mögött 1948–1950. Korrajz*.
Szent István Társulat, Budapest.

PapathanaszIU, 2006

PapathanaszIU, Ioanna: „Lábhhoz tett fegyverrel.” In: *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Grammosznál lezajlott hadműveletekig 1945. február – 1949. augusztus*. Szerkesztette: Iliasz Nikolakopulosz – Alkisz Rigosz – Grigorisz Pszalidasz. Új Mandátum, Budapest. 117–133.

Pető, 2001

Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Balassi, Budapest.

Szidiropulosz, 1990

Szidiropulosz, Archimédesz: *Ithaka partjai. A kisebbségi lét dimenziói*.
Eötvös, Budapest.

Szidiropulosz, 1997

Szidiropulosz, Archimédesz: *1956. Görögök a forradalomban*.
Flaccus, Budapest.

Vervenioti, 2006

Vervenioti, Tászula: Asszonyok a Görög Demokratikus Hadseregben.
In: *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Grammosznál lezajlott hadműveletekig 1945. február – 1949. augusztus*. Szerkesztette: Iliasz Nikolakopulosz – Alkisz Rigosz – Grigorisz Pszalidasz. Új Mandátum, Budapest. 103–116.

Vukman, 2017

Vukman Péter: „*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen.*” *Jugoszláv emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz, Budapest–Pécs.

==== Film =====

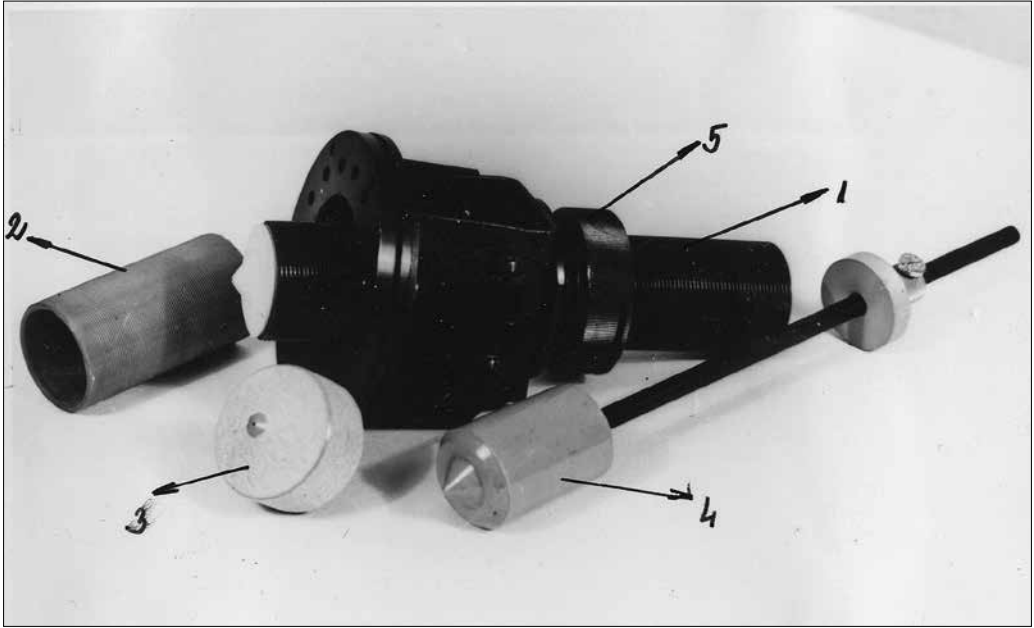
Almási, 1991

Ítéletlenül. Színes magyar dokumentumfilm. 77 perc. Rendezte Almási Tamás.
https://www.youtube.com/watch?v=Sc8XPXE_pXc. (utolsó letöltés 2021. május 5.).

Kulcsszavak

=====

ellenállás, emigráció, internálás

/ “Comrade Gerő Wrote on the File That It Must Be Shown to Comrade Rákosi” /

Greek interns in Kistarcsa

During the Greek Civil War (1946–1949), large Greek communities were formed in the communist countries of Central-Eastern Europe and the Soviet Union. Many of the refugees were forced to exile because of their participation in the armed fights of the Democratic Army of Greece or their political behaviour. Many groups of refugee children and further civilians arrived from the territories under the control of the “Provisional Democratic Government” of the Communist Party of Greece, especially in the final phase of the civil war. They were allowed to enter Hungary after the agreement of the Hungarian and the Greek communist parties. The Hungarian party leadership used its whole apparatus to find a solution to settling down the Greek refugees. The Hungarian press reported about the civil war as the “freedom fight of the Greek people” and the “heroic sons and daughters of the Greek people.” However, already in the early phase of the immigration, persons judged as “anti-party” were removed from the Greek community or interned upon arrival in Hungary.

Based on research in the State Security Archives, Greek immigration is examined from a different perspective here: from that of the policy of intimidation and violence. The question is who the ÁVH kept away or removed from the Greek communities in the early phase of the settlement of civil war refugees and how they justified these acts.

= Messzelátó =
////////////////////

==== Cseh Gergő Bendegúz =====

/// **Auf Wiedersehen, BStU!**

Egy legendás intézmény hagyatéka

2021. június 17-én jelenlegi formájában megszűnik az 1990 utáni közép-európai rendszerváltások ikonikus intézménye, az *Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatala*,¹ a világszerte – így Magyarországon is – sok szempontból viszonyítási vagy legalábbis hivatkozási ponttá vált „Stasi-levéltár,” a BStU. Az időpont korántsem véletlen: a német döntéshozók az 1953. június 17-én kitört és még aznap vérbe is fojtott kelet-berlini munkásfelkelés napját választották az átalakítás dátumául. Bár az intézmény és az általa betöltött funkció – mint azt alább bemutatjuk – korántsem halott, a BStU most mégis maga mögött hagy egy három évtizedes korszakot, melynek örökségét és hagyatékát nem tanulságok nélkül való számba venni.

== Közlevéltárak, közszolgálat és adatvédelem

A német állambiztonsági levéltár létrejötté fontos mérföldköve volt nemcsak az 1990-es évek közép-európai demokratizálási folyamatának, de a levéltár mint intézmény 19–20. századi metamorfózisának és szerepváltozásainak is.² A mai levéltári intézmények gyökere szinte az írásbeliség kezdetéig visszavezethető ugyan, az általuk őrzött információforrás azonban lényegében a 20. századig elsősorban a hatalomgyakorlás és az igazgatás *eszköze* volt, nem pedig közvagyon, megismerése *kiváltság* volt, és nem *jog*. Kétségtelen ugyan, hogy a levéltári anyag tudományos célú kutatása és felhasználása már a 19. század második felétől Magyarországon is lehetőséggé és gyakorlattá vált, mindez azonban egy szűk kutatói közösség „belügye” maradt, és nem vált az állampolgárok széles körűen igénybe vett alanyi jogává. A közlevéltárak és az egyéni szabadságjogok, illetve a demokratikus államműködés összefonódása a polgári anyakönyvezés bevezetéséhez köthető világszerte. Ettől az aktustól kezdve kapnak a közlevéltárak egyre szélesedő jellegű közszolgálati funkciókat az egyének nyil-

1 == Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, BStU.

2 == Lásd erre vonatkozóan: Boel–Canavaggio–González, 2021.

vántartásában és ehhez fűződő jogaik érvényesítésében is. A viharos 20. század azonban nem csak a levéltárak közszolgálati funkcióinak szélesedését és köztulajdoni jellegének áttörését hozta el. A második világháború során elkövetett népiirtások vagy az azt követő kitelepítések megszervezését a tömeges adatfeldolgozás és nyilvántartás korszerű technológiai eszközei – például a lyukkártyás elven működő adatárak³ – tették igazán hatékonyá. Ezeknek a tömeges adatfeldolgozási technológiáknak az elektronizálása azután a valaha volt legeredményesebb eszközt teremtette meg az állampolgárok adatainak kezelésére és feldolgozására, ami értelemszerűen növelte az adattömeggel való kezelői – akkor még jellemzően állami – visszaélés kockázatát is.⁴

A számítástechnika fejlődése az 1960-as évek végére érte el azt a szintet, amely az állami nyilvántartások elektronikus tárolását, keresését és szűrését lehetővé és igazán hatékonyá tette. (Magyarországon éppen az állambiztonság alkalmazta elsőként a tömeges gépi adatfeldolgozás és adattovábbítás technológiáját, nevezetesen az 1963-as amnesztia után megélenkülő, ezért is fokozottan ellenőrzendőnek tekintett idegenforgalom kontrollálására.)⁵ Az automatizált adatfeldolgozással párhuzamosan jelent meg Európa-szerte a különböző állami nyilvántartások összekapcsolásának az igénye is, az ezáltal generált társadalmi vita nyomán pedig az európai jogban megszületett az adatvédelmi törvények első generációja. A számítástechnika további térnyerése és a személyi számítógépek elterjedése, röviden az információs társadalom kiépülése mind sürgetőbb kényszerrel vetette fel az állam – és most már az üzleti szféra – „adatéhségének” korlátozását és a magánszféra mind hatékonyabb jogi védelmét. Távoli kitérőnek tűnhet mindez a BStU történetéről és jövőjéről szóló írás keretei között, de a világszerte számos hasonló archívum létrejöttének mintájául szolgáló Stasi-levéltár működésének kereteit alapvetően meghatározták a levéltári területen zajló, illetőleg az információs társadalom kiépülésével és a személyes adatok védelmének növekvő igényével együtt járó európai változások a 20. század második felében.

A 20. századi diktatúrák bukása és hagyatékuk felszámolása tovább bővítette és megkerülhetetlenné tette a közlevéltárak szerepét a demokratikus államrend ellenőrzése és az egyéni szabadságjogok garantálása terén. Hosszú a sora a példák: legjellemzőbb a német nemzetiszocializmus bukása és a terhes örökséggel való szembesülés a második világháború után, de a nyugat-európai diktatórikus rendszerek (Görögország, Portugália, Spanyolország) vagy a kambodzsai Vörös Khmer-rezsim 1970-es évekbeli bukása, több latin-amerikai katonai diktatúra vége az 1980-as évek-

3 = Herman Hollerith német származású amerikai statisztikus, feltaláló nevéhez fűződik a hatalmas adategyüttesek kezelését és felhasználását forradalmasító ún. lyukkártyás rendszer bevezetése. Hollerith az 1890-es amerikai népszámlálási adatok feldolgozása során alkalmazta először az egységes kódtábla szerint ki-lyukasztott kártyák feldolgozásán alapuló rendszert.

4 = Szőke, 2013: 108.

5 = Mágnesszalag-jelentés, 2017: 32.

ben, a közép-európai kommunista rendszerek vagy a dél-afrikai apartheid megdöntése az 1990-es évek elején mind beilleszthetők ebbe a folyamatba.

A 20. században az elbukott diktatúrák szellemi és erkölcsi örökségének felszámolása az érintett országokban felvetette – és folyamatosan felveti – az elnyomó rendszerek jogsértéseit dokumentáló titkosszolgálati, belügyi archívumok sorsának, a bennük felhalmozott információtömeg kezelésének problémáját. A különböző diktatórikus politikai rezsimeket megdöntő/felváltó rendszerek Dél-Amerikától Németországig, Spanyolországtól Kambodzsáig ezeknek az iratoknak a kezelése során egyszerre – bár eltérő mértékben – érvényesítettek igazságtételi, emberjogi, emlékezetpolitikai, a társadalmi megbékélést szolgáló, rendszerfüggetlen biztonságpolitikai szempontokat. A közép-kelet-európai ún. szocialista rendszerek 1990-ben történt összeomlása után német példára szinte mindenütt létrejöttek olyan levéltári intézmények, melyek elsődleges célja az információs önrendelkezés elve alapján történő állampolgári adatszolgáltatás lett, ami mellett természetesen foglalkoznak a korszak tudományos feltárásával, bemutatásával és az áldozatok méltó emlékezetének ápolásával is. Ezen intézmények alapításuktól fogva mindenütt kettős kihívással szembesültek: egyfelől a korszakot megélt állampolgárok (és leszármazottaik), valamint a kutatói társadalom a lehető legszélesebb körű nyilvánosságot és a szabad megismerés jogát kérték számon a jogalkotón és a jogalkalmazón, a levéltárakon. Másfelől viszont az információs önrendelkezés és a személyes adatvédelem újabb kori elvei az érintettek (akik így vagy úgy, a rendszer áldozatai voltak) méltóságának, ezzel együtt pedig személyes adatainak szigorú védelmét követelte meg.

Mint láttuk, a közép-európai ún. szocialista rendszerek bukása egybeesett az állami levéltárak közszolgálati szerepének kiteljesedésével, a demokratikus mechanizmusok és intézmények társadalmi kontrolljához szükséges levéltári információforrás felértékelődésével, illetőleg a magánélethez és a személyes adatok védelméhez fűződő jogok fokozódó európai védelmével. Mindez alapján határozta meg az egykori keletnémet állambiztonsági minisztérium (Das Ministerium für Staatssicherheit, MfS), vagyis az egykori Stasi iratainak sorsát és a kezelésére létrehozott intézmény feladatait.

= = Egy intézmény születése

A BStU mint intézmény létrejött szimbolikusan és dátumszerűen is kapcsolódik a politikai rendszerváltás folyamatához és a volt NDK tartományainak beolvadásához a Német Szövetségi Köztársaságba. A németországi rendszerváltás speciális körülményei – melynek során egy működő, demokratikus állam intézményrendszere átvehette a megszűnő állam funkcióit – meghatározó jelentőségű volt a diktatúra iratainak kezelése szempontjából is. Az 1990-ben létrejött közép-európai demokráciák ezen feltétel híján sokkal több nemzetbiztonsági, politikai és finanszírozási problémával szembesültek, ami alapvetően járult hozzá az ottani levéltári intézmények létrehozásának és az iratnyilvánosság megteremtésének elhúzódásához. A volt

NDK tartományainak csatlakozását 1990. október 3-án deklarálták, október 4-én pedig Joachim Gauck volt rostocki evangélikus lelképásztort kinevezték a Stasi-akták kezelésével megbízott szövetségi különbiztossá. A német újraegyesítés speciális körülményei, illetőleg az egykori német MfS különleges helyzete sok tekintetben indokolja, hogy a Közép-Európa-szerte hosszú évekig, helyenként évtizedekig tartó és állandósuló belpolitikai viták gócpontjává váló kérdést Németországban ilyen gyorsan és radikálisan, komoly politikai és társadalmi konszenzussal sikerült rendezni.⁶ Az intézmény saját maga is az 1989-es békés forradalmat tekinti a BStU fundamentumának, amikor úgymond az NDK bátor polgárai elfoglalták a Stasi épületeit, hogy megállítsák az iratanyag megsemmisítését.⁷ Bár az intézmény 1990 végén megkezdte működését, az iratok megismerését az 1991. december 29-én hatályba lépett, *Az egykori Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szerveinek iratairól* szóló törvény⁸ tette lehetővé. A jogszabály a világon először teremtette meg a lehetőséget arra, hogy egy titkosszolgálat iratanyagából az állampolgárok alanyi jogon megismerhessék a róluk gyűjtött adatokat.

Ezen a ponton kapcsolódik össze a korábban vázolt két folyamat: az állami levéltárak közszolgálati, az állami transzparenciát garantáló funkcióinak kiteljesedése egyfelől, illetve az állampolgárok információs önrendelkezési jogának biztosítása másfelől. Érdekes megemlíteni, hogy az információs önrendelkezési jog biztosítása olyan erősen hatott a német törvényhozókra, hogy a jogszabály eredeti verziójában még az a lehetőség is szerepelt, hogy az egykori áldozatok – egy bizonyos átmeneti időszak után – saját adataikat törölthették volna a levéltári iratokból. Az utókor nagy szerencséjére a törvény e passzusát 2002-ben még azelőtt módosították, hogy megkezdődhetett volna e páratlan értékű forrásegyüttes csonkolása. A saját adatok felett való rendelkezés terén ez a jogi megoldás alaposan megelőzte az „elfeledtetéshez való joggal” (right to be forgotten) kapcsolatos, 2010 körül kialakult diskurzust és az Európai Unió 2016-os általános adatvédelmi rendeletét (GDPR) is.

A Stasi-iratokra és a BStU-ra vonatkozó törvény négy pontban foglalja össze az intézmény alapvető céljait:

- annak biztosítása, hogy az egyének megismerhessék az állambiztonság róluk gyűjtött adatait;
- az egyén személyiségi jogainak védelme;
- az állambiztonság tevékenységének történeti, politikai és jogi feldolgozása, illetve annak biztosítása;

6 = = Sladhta, 2016: 387.

7 = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/geschichte-des-stasi-unterlagen-archivs/> (utolsó letöltés: 2021. április 28.).

8 = = *Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, röviden Stasi-Unterlagen-Gesetz (StUG)*. <https://www.gesetze-im-internet.de/stug/> (utolsó letöltés: 2021. április 28.).

– adatok szolgáltatása az állami és nem állami szervek részére a törvényben meghatározott célok érdekében.

Mint az a fenti felsorolás alapján egyértelműen megállapítható, a jogalkotó kiemelt célja volt egyensúlyt teremteni az információs önrendelkezés garantálása, a múlt feltárása és a személyes adatok legszigorúbb védelme között. Ez a mindenkori titkosszolgálatok által gyűjtött információk – zsarolásra alkalmas magánéleti, szexuális, egészségügyi adatok – ismeretében különösen fontos célja volt a jogalkotónak, ami nyilvánvalóan önmagában is lehetetlenné tette az iratok úgynevezett „teljes nyilvánosságát”, melyre oly gyakran szerettek hivatkozni például a magyarországi gyakorlat kritikusai. A Stasi-iratokra vonatkozó törvény és a német joggyakorlat részletes bemutatása nem témája jelen írásunknak,⁹ azonban a németországi jogi környezet egy egyedi elemét mindenképpen szükséges kiemelni. A fenti felsorolásban utolsóként rögzített adatszolgáltatási kötelezettséget azért lényeges megemlíteni, mert a jogszabály 21. §-a részletesen is rögzíti azon állami és nem állami feladatköröket, melyek betöltése során az ellenőrző hatóság jogosult adatokat igényelni a Stasi-iratokból. Ez az adatszolgáltatás szolgálhatja egyrészt az érintett érdekében történő jog- vagy érdekérvényesítést, másrészt bizonyos állami (és nem állami) munkakörök betöltéséhez kötődő biztonsági ellenőrzéseket is. Kiemelten fontos ugyanakkor, hogy ezeket az ellenőrzéseket sohasem a BStU végezte, a levéltár mindig is csak adatőrzként és adatszolgáltatóként vett részt ebben a folyamatban.

== A szövetségi biztosok

1. kép. Szövetségi biztosok. Balról jobbra: Roland Jahn, Marianne Birthler, Joachim Gauck¹⁰

⁹ == Lásd erre vonatkozóan: Cseh, 2012.

¹⁰ == A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

A fenti törvénnyel létrehozott hivatal, a BStU élén a német szövetségi törvényhozás által öt évre választott szövetségi biztos áll, ő vezeti és képviseli az intézményt. Mind ez ideig hárman tölthették be ezt a pozíciót: Joachim Gauck, Marianne Birthler, jelenleg pedig Roland Jahn.

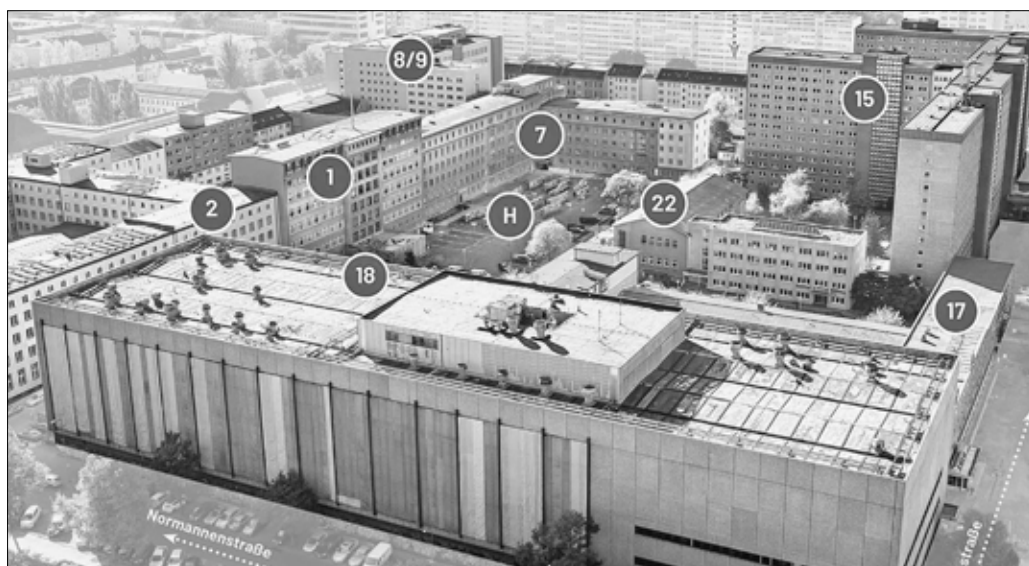
A berlini Stasi-levéltárat sokáig és világszerte csak „Gauck-hivatalnak” (Gauck-Behörde) nevezték, ami önmagában is jelzi az intézmény első vezetőjének személyes szerepét és tekintélyét a múlt feltárásában és a Stasi tevékenységének bemutatásában. A protestáns lelkészként és „javíthatatlan antikommunistaként” maga is a Stasi üldöztetését elszenvedő Joachim Gauck már 1989 előtt is országszerte ismert volt ellenzéki tevékenységéről. Az 1989-es békés forradalom idején tagja és szóvivője lett az Új Fórum (Neues Forum) elnevezésű ellenzéki mozgalomnak, ennek a szervezetnek a jelöltjeként nyert mandátumot az első szabadon választott keletnémet parlamentben 1990-ben. Ugyanebben az évben nevezték ki a Stasi-iratok különmegbízottjává, amit az újraegyesítést követően a szövetségi törvényhozás is megerősített. Gauck két ciklust töltött a BStU élén, majd távozása után 2012-ben a Német Szövetségi Köztársaság II. elnökévé választották. Gauck hivatali ideje alatt épült ki az intézmény hatalmas szervezete, kezdődött meg az iratok módszeres feldolgozása és a Stasi tevékenységének tudományos feltárása, illetve a hatalmas mértékű adatszolgáltatási és kutatási igény kiszolgálása.

Joachim Gauck hivatali utóda, Marianne Birthler sok tekintetben hasonló életpályát járt be. Szintén az egykori NDK-ban nevelkedett és az egyházi ellenzéki mozgalmak aktivistájaként szerzett országos ismertséget, sőt ugyanannak a választási szövetségnek (a Neues Forumot is magában foglaló választási szövetségnek, a Bündnis 90-nek) a képviselőjében választották parlamenti képviselővé 1990-ben, mint Gauckot. (További párhuzam az életpályájukban, hogy a szövetségi elnöki pozícióban is követhette volna Gauckot, de ő 2016-ban nem fogadta el a jelölést.) Marianne Birthlert először 2000-ben, majd második ciklusra 2006-ban választották meg a BStU élére. Hivatali ideje alatt tovább folytatódott a BStU impozáns tevékenysége az információs kárptótlás, a közélet átláthatóságának megteremtése és az NDK múltjának feltárása terén. 2008-ban Birthler elnöklése alatt alakult meg a BStU közép-európai társintézményeinek hivatalos szervezete, a – némileg áthallásos néven emlegetett – „Hálózat.”¹¹ Az azóta is rendszeres együttműködést folytató és időközben kibővült szervezetet eredetileg Németország, Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Bulgária és Románia hasonló funkciójú intézményei alapították, és mindannyian aktív tagjai azóta is. Ugyancsak Birthler vezetése alatt állt az intézmény a több évig húzódozó Kohl-per időszakában, illetve az ún. Rosenholz-akták „visszatérésekor.” (Erről a két, nagy jelentőségű ügyről később részletesebben is szót ejtünk.)

Az intézmény utolsó vezetője, Roland Jahn elődeihez hasonlóan a keletnémet területekről származik, és ellenzéki tevékenysége miatt maga is a Stasi célszemélye, sőt

¹¹ = = European Network of Official Authorities in Charge of the Secret Police Files.

áldozata volt. A Jénában nevelkedett Jahn számára már az egyetemet sem engedte elvégezni a rendszer, sőt sorozatos tiltakozó akciói miatt 22 havi börtönbüntetésre ítélték, ezt azonban a széles körű nemzetközi tiltakozás nyomán fel kellett függeszteni. Mivel ellenzéki tevékenységében továbbra sem tudták megakadályozni, a Stasi erőszakkal eltávolította az országból: 1983 januárjában egy zónák közti vonat utolsó kocsiába zárták, melyet már csak Nyugat-Németországban nyitottak ki újra.¹² Jahn később Nyugat-Berlinből folytatta küzdelmét a rendszer ellen, és természetesen itt is állandó célpontja maradt a Stasi megfigyelési akcióinak. 2011-ben nevezték ki szövetségi biztossá, és szintén két ciklus után ő vezényli le a BStU integrációját a német szövetségi levéltárba, a Bundesarchivba. Jahn vezetése alatt a BStU tovább szélesítette nemzetközi kapcsolatrendszerét, bővítette és elmélyítette emberjogi tevékenységét, és irányítása alatt az egykori rettegett Stasi-központ valódi „demokrácia-központtá” (*Campus für Demokratie*) alakult át.¹³

2. kép. A Stasi egykori berlini épületegyüttese, jelenleg a Campus für Demokratie komplexuma¹⁴

12 = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/der-bundesbeauftragte/#c3036> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

13 = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/stasi-zentrale-campus-fuer-demokratie/#c31056> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

14 = = A képen jelölt helyszínek: 1. A miniszteri hivatal, jelenleg Stasi Múzeum. 2. A Stasi első irodaháza. 7. XX. Főosztály – kiállítás a Stasi iratanyagáról: „Betekintés a titokba.” 8/9. Kartonrendszerek és a levéltár épülete 15. A külföldi hírszerzés épülete. 17. Főbejárat. 18. Kiszolgáló és ellátó épület. 22. Étkezdé és konferenciaterem, látogatóközpont. H: Udvar – kiállítás: „A fal forradalma és bukása.” <https://www.bstu.de/ueber-uns/stasi-zentrale-campus-fuer-demokratie/#c31056> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

== A BStU számokban

A Stasi-levéltár működését legszemléletesebben a tevékenységéről közzétett statisztikai adatokkal tudjuk illusztrálni.¹⁵ A Stasi mintegy 111 iratfolyókm-nyi anyagot termelt, pontosabban ennyi maradt az utókorra. (Összehasonlításképpen: Magyarországon az 1990 előtti titkosszolgálatok fennmaradt iratanyaga valamivel több mint 4 iratfolyókm.) Ebből a hatalmas tömegből kb. 12 km-t tesznek ki a karton-rendszerű nyilvántartások (kb. 41 millió darab karton), melyből 18 milliót a berlini központ, a többit a tartományi részlegek őriznek. A papíralapú iratok mellett 1,95 millió fényképet, 2 876 filmet és videót, 22 700 hangdokumentumot és 106 digitális adattárolót kezelnek még. Bár ez az iratanyag sem tekinthető teljesnek és hiánytalannak – példaként érdemes megemlíteni a Rosenholz-ügyet vagy az összetépett iratok hatalmas tömegét (lásd alább!) –, a magyarországihoz hasonló alkalmi és módszeres iratsejtezések vagy forradalmi helyzetek¹⁶ kevésbé tizedelték meg a Stasi-archívumot. Érdemes megemlíteni ugyanakkor azt a kevésbé ismert tény, hogy 1990-ben a külföldi hírszerzés vagy a keletnémet néphadsereg katonai hírszerzésének iratanyagát az érintett szervek gyakorlatilag teljes egészében megsemmisítették.

3. kép. A BStU iratraktárában...¹⁷

15= = Az adatokra vonatkozóan lásd: <https://www.bstu.de/ueber-uns/bstu-in-zahlen/> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

16 = = Baráth, 2004.

17 = = A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

A BStU 30 évvel ezelőtti alapítása óta 2020 végéig összesen 7 353 885 kérelmet nyújtottak be az intézményhez, ebből 3 349 609 az egyéni információs kárpótlás keretében beadott állampolgári kérelem. Még a járvány sújtotta 2020-ban is több mint 37 ezer megkeresés érkezett az intézményhez, bár ez a szám például 2013-ban még a 62 ezret is meghaladta. A Stasi kiterjedt külföldi hírszerzési tevékenysége is indokolja, hogy külföldről is nagy számban fordultak adatokért az archívumhoz: sorrendben a legtöbben Svájc-ból, Ausztriából, Svédországból, az Egyesült Államokból és Lengyelországból. Magyarországról 500-nál több érdeklődő kereste meg a BStU-t, ez közül belülről Belgium és Dánia polgárainak ilyen irányú aktivitásával egyezik meg.

A levéltári anyag tudományos kutatására, illetve a sajtó részéről összesen 38 430 kérelmet kapott a BStU 2020 végéig, ezek 15%-a külföldről érkezett. A kutatások tematikai megoszlása is nagyon tanulságos: legnagyobb érdeklődés a kultúra, a művészet és a média területére vonatkozó Stasi-iratok iránt mutatkozott, valamivel kevesebben kutatnak a politika és a nemzetközi kapcsolatok témájában, őket követik a nemzetiszocializmus, a sport vagy a hadtörténet iránt érdeklődő kutatók.

Mindezt a hatalmas feladatot a BStU összesen 1 313 alkalmazottja látta el 2020 decemberében, akik közül ekkor 779-en dolgoztak a berlini központban, a többiek pedig a tartományi kirendeltségeken. Megjegyzendő, hogy a munkatársi létszám évek óta folyamatosan csökken és ma már messze elmarad a „rekordévnék” számító 1994-től, amikor 3 076 fő dolgozott az egykor Stasi hagyatékának kezelésén. A BStU személyzeti politikájához apró adalék, hogy az intézményt 2006 után komoly támadások érték, amiért egykori Stasi-alkalmazottakat is foglalkoztatott, 2009-ben például szám szerint 52 főt. Az intézményt akkor irányító BIRTHLER asszony a helyzetet azzal magyarázta, hogy ezek a munkatársak javarészt a levéltári területen vagy technikai személyzetként dolgoztak, ahol nélkülözhetetlen volt a szakértelmük, mivel az egykori Stasi iratkezelését és nyilvántartási rendszereit az ott dolgozókon kívül senki sem ismerhette. A BIRTHLER 2011-ben váltó ROLAND JAHN erősen kritizálta elődeinek ezt a gyakorlatát.¹⁸

A BStU jelenleg öt fő részlegben végzi munkáját: a levéltári osztályon kívül külön részleg foglalkozik a dokumentumokból és nyilvántartásokból való adatszolgáltatással, a tudományos feldolgozással és a kommunikációval, a központi adminisztrációval, valamint a regionális feladatokkal. Ez utóbbi fogja össze a BStU által a Stasi 12 korábbi tartományi székhelyén működtetett kirendeltségek munkáját. Az intézmény munkáját segíti még egy tizenhét tagú tanácsadó testület (közülük nyolc tagot a Bundestag választ, kilenc tagot pedig Berlin, Brandenburg, Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Szászország, Szász-Anhalt és Thüringia szövetségi államok jelölnek öt évre). A Bundestag ezenfelül egy kilenc tagú tudományos tanácsadó testületet is választ a BStU mellé szintén ötéves mandátummal.

¹⁸ = = A *Deutsche Welle* interjúja ROLAND JAHNNAL, 2011. <https://www.dw.com/en/reconciliation-is-the-goal-says-stasi-archives-commissioner/a-15635205> (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

=== A Kohl-ügy

A BStU harmincéves működése kapcsán érdemes kiemelni néhány olyan ügyet, melyek nemzetközi szinten is visszhangot váltottak ki és a diktatúrák iratainak kezelése kapcsán általános tanulságokkal bírnak: a Kohl-ügyet, a Rosenholz-akták esetét, valamint a széttépett iratok számítógépes rekonstrukciójának kísérletét.

Marianne Birthler biztosi időszakának szimbolikus pere volt az egykori nyugatnémet kancellár, Helmuth Kohl által indított, több évig húzódó jogi eljárásorozat. Amikor nyilvánosságra került, hogy a Stasi-archívum rengeteg dokumentummal rendelkezik az egykori nyugatnémet kancellárról, Kohl jogi úton próbálta megakadályozni ezek kutatását és nyilvánosságra hozatalát. A 2000 és 2004 között zajlott bonyolult jogi procedúra során a titkosszolgálatok áldozatait információs önrendelkezési jogának elve ütközött a közszereplők tevékenységével kapcsolatos transzparencia elvével, és végül – a törvény módosítása után – olyan eredménnyel zárult, mely a volt kancellárra vonatkozó adatok megismerhetőségét és nyilvánosságra hozatalát meglehetősen szűk korlátok közé szorította. A levéltár a bírósági döntés nyomán ugyanakkor hozzáférhetővé tette a volt kancellárral foglalkozó, 7 000 oldalra becsült dokumentumegyüttesnek a magánéleti információkat nem tartalmazó részét, hozzávetőleg 2 500 oldalnyi iratot. A per nyomán egyébként a vonatkozó törvény ma már előírja, hogy a közéleti szereplőket előzetesen tájékoztatni kell, amennyiben a rájuk vonatkozó adatokat a levéltár hozzáférhetővé akarja tenni a kutatók számára.

=== A „Rosenholz-akták”

4. kép. A „Rosenholz-akták”¹⁹

A „Rosenholz-akták” néven elhíresült irategyüttes története nemzetközileg is nagy visszhangot keltett és a német állambiztonsági iratok története szempontjából

¹⁹ === A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

ból is számos tanulsággal szolgál. A szélesebb közvélemény akkor értesülhetett bővebben a Rosenholz-ügyről, amikor 2003-ban az Egyesült Államok hatalmas adategyüttest, kb. 280 ezer személyre vonatkozó 381 db CD-ROM-ot juttatott vissza Németország, konkrétan a BStU számára. Mint kiderült, ezek az egykori keletnémet hírszerzés megmaradt dokumentumait tartalmazó biztonsági másolatok. A nevezett hírszerző szerv a Stasi egyéb szerveitől eltérően nem szűnt meg 1990 januárjában, hanem egészen az év júniusáig működött, és addig sikeresen meg is semmisítette saját iratanyagát. Máig tisztázatlan körülmények között azonban egy 1988-ban készült, a HVA²⁰ bizonyos nyilvántartásait tartalmazó biztonsági másolat – egyes feltételezések szerint a KGB-n keresztül – a CIA birtokába került. A német Alkotmányvédelmi Hivatal már 1993-tól kapott lehetőséget ezen akták információinak alkalmankénti felhasználására, ezt az akciót nevezték Rózsafa-akciónak, és innen ragadt rá a név a teljes irategyüttesre. Az adategyüttesek vizsgálata során a BStU szakemberei megállapították, hogy a 280 ezer érintett személy 58%-a nyugatnémet, 38%-a pedig keletnémet állampolgár volt, ami meglepő adat lehet egy külföldi hírszerzéssel foglalkozó szervezet nyilvántartásában. Másik fontos megállapítása volt a vizsgálatoknak, hogy a nyilvántartásokban szereplő személyek 90%-a egyáltalán nem működött együtt a hírszerzéssel, hanem csak valamilyen szempontból fontos személyként tartották őket nyilván. A vizsgálatok egyértelműen cáfolták tehát azokat a feltételezéseket, hogy a Rosenholz-akták jelentenék a keletnémet hírszerzés sokak által keresett „ügynöklistáját.” A BStU egyébként ezeket a nyilvántartási adatokat kutatási segédletként kezeli, soha nem publikálta, sőt kutatási célokból is csak meglehetősen korlátozott hozzáférést biztosít azokhoz.

5. kép. Széttépett iratok a BStU levéltárában²¹

20 == HVA: Hauptverwaltung A, a Stasi hírszerzési részlege.

21 == A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

Lényegében a BStU fennállása óta tart a vita és a kísérletezés annak a problémának a kezelésére, amit a Stasi által végleges megsemmisítésre előkészített hatalmas irattömeg jelent. Már az intézmény létrejöttkor nyilvánvaló volt, hogy az 1990-es épületfoglalás előtt a Stasi munkatársai igen komoly erőfeszítéseket tettek az iratanyagok eltüntetésére: a végső megsemmisítés előtt kézi erővel (!) tépték apró darabokra a papírokat, melyek a társadalmi tulajdonba vétel pillanatában mintegy tizenötezer zsákban vártak az elszállításra. 1995-től kezdve a BStU munkatársai kézi erővel kezdték összeállítani a papírdarabkákat. Ennek a fáradtságos munkafolyamatnak az eredményeként több mint egymillió oldalt sikerült helyreállítani és ismételten használatba venni. A manuális úton történő helyreállítás kilátástalansága és hatalmas erőforrásigénye miatt 2003-ban a Bundestag úgy határozott, hogy a probléma megoldására egyedi informatikai megoldást kell fejleszteni, melyben a digitalizált papírdarabkákat különböző paraméterek (méret, forma, szín stb.) mentén automatikusan illesztene össze egy számítógépes program. Az előzetes várakozásokkal ellentétben a hatmillió eurós kísérleti projekt során 2012 és 2016 között összesen 23 zsák (kb. 91 000 lap) helyreállítását sikerült elvégezni a 15 ezerből. A program folytatása azóta is viták tárgyát képezi Németországban, mivel a tömeges iratrekonstrukcióra egyelőre nyilvánvalóan nem sikerült költséghatékony és eredményes számítástechnikai megoldást találni.

= = = Megszüntette megőrizni

A BStU 2021-ben esedékes átalakulásának legfontosabb elemei a következők lesznek:²²

- 2021. június 17-től a BStU teljes levéltári iratanyaga a Bundesarchiv, vagyis a szövetségi állami levéltár része lesz.
- A Stasi-nyilvántartási törvénynek az iratok megismerésére vonatkozó részeit ezután is alkalmazni kell, az iratokhoz való hozzáférés lehetősége nem változik.
- Az iratanyagok a jelenlegi helyükön, a keleti szövetségi államokban maradnak.
- A *Campus für Demokratie* intézményét megtartják és továbbfejlesztik német diktatúra- és demokráciatörténeti központtá.
- A korábbi 12 kirendeltségből az iratokat öt helyszínre vonják össze, de a többi helyen is megmarad a lehetőség az iratok igénylésére.
- Az eddigi szövetségi biztosi pozíció ezután a diktatúra áldozatainak szövetségi biztosi funkciójaként él tovább.
- A BStU munkatársai teljes létszámban átkerülnek a Bundesarchiv állományába.

A fentiekben megpróbáltunk bepillantást nyújtani egy méreteiben, tevékenységében és hatásában is monumentális intézmény három évtizedébe és elért eredményeibe. De az igazi hatások a milliónyi kérelmen, tudományos eredményeken, kiál-

²² = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/bstu-in-zukunft/> (utolsó letöltés: 2021.április 30.).

lításokon és kiadványokon is túlmutatnak. Mint azt korábban vázoltuk, a berlini Stasi-levéltár létrejötte mérföldkövet jelentett az információs önrendelkezési jog gyakorlása terén, ez pedig messze túlmutat Németország határain. A világon elsőként itt teremtették meg az intézményes lehetőségét egy diktatúra áldozatainak információs kárpótlására: ezt a jogi és intézményes megoldást pontosan lemásolni ugyan sehol sem lehet, de a német utat figyelmen kívül hagyni is lehetetlen. Innentől világszer- te minden (újja)születő demokráciában mérce lesz a német megoldás a múlt feltárása, az információs szabadság és az adatvédelem egyensúlyának a megteremtése és az infor- mációs kárpótlás biztosítása terén. Tágabb értelemben nemcsak a levéltári anyagok kezelése és az állampolgári betekintés biztosítása jelenthet mintát, de a BStU által létrehozott emlékezeti hely a maga kiadványaival, múzeumaival, állandó és időszaki kiállításával, széles körű oktatási és ismeretterjesztő tevékenységével is utat mutat- hat a hasonló funkciójú intézmények számára.

Ennek a nemzetközi kisugárzásnak a hatását jól mutatja az 1990 utáni közép- európai rendszerváltások példája, hiszen Varsótól Tiranáig szinte mindenütt létre- jöttek már a BStU helyi társintézményei. Ez a nemzetközi hálózat sem jöhetett volna létre, de legalábbis sokkal alacsonyabb határfokkal működné a berlini Stasi-levéltár mintája és közvetlen támogatása nélkül. A közép-európai országok állambiztonsági levéltárai mindenütt egyedi jogi környezetben, más és más illetékességgel és feladat- körrel működnek ugyan, de saját polgáraik – hol jogosan, hol indokolatlanul – a né- met BStU tevékenységéhez mérik az eredményeiket. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a később, több tapasztalattal és mások példájára építve létrehozott új intézmé- nyek bizonyos területeken tovább is mentek és akár eredményesebbek is lehettek a berlini mintaintézménynél. De ezen levéltárak számára, ahogy a világszer- te létre- jövő hasonló archívumok, emlékhelyek, emlékezeti központok számára is – akarják, nem akarják –, a BStU akkor is mérce és viszonyítási pont marad, ha a önálló jogi státuszát el is veszíti.

=== Hivatkozott irodalom ===

Baráth, 2004

Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése.

In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Szerkesztette: Gyarmati György.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 255–279.

Cseh, 2012

Cseh Gergő Bendegúz: Stasi-iratok – kvázinyilvánosság. Gondolatok az egykori keletnémet állambiztonsági források kezelése kapcsán. *Betekintő*, 2. sz.

https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_2_cseh.pdf

(utolsó letöltés: 2021. április 30.).

Boel–Canavaggio–González, 2021

Boel, Jens – Perrine Canavaggio – Antonio González Quintana: Archives and citizens' rights. In: *Archives and human rights*. Szerkesztette: uőök. Routledge Taylor and Francis Group, London – New York. 11–20.

Slachta, 2016

Slachta Krisztina: A múlt jövője. A berlini Stasi-iratokat őrző levéltár, a BStU jövőjére vonatkozó tervek, elképzelések, viták. In: *Sed Intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Szerkesztette: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József. Kronosz, Pécs. 385–396.

Szőke, 2013

Szőke Gergely László: Az adatvédelem szabályozásának történeti áttekintése. *Infokommunikáció és jog*, 3. sz. 107–112.

=== Internetes hivatkozások ===

A BstU honlapja

<https://www.bstu.de> (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

A *Deutsche Welle* interjúja Roland Jahnnal, 2011

<https://www.dw.com/en/reconciliation-is-the-goal-says-stasi-archives-commissioner/a-15635205> (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

Mágnesszalag-jelentés, 2017

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára jelentése az 1990 előtti állambiztonsági szervek mágnesszalagokon megőrzött adatállományának vizsgálatáról (2017). https://www.abtl.hu/sites/default/files/pdf/Magnesszalag_jelentes.pdf (utolsó letöltés: 2021. április 20.).

Kulcsszavak

=====

NDK, Stasi, Történeti Levéltár

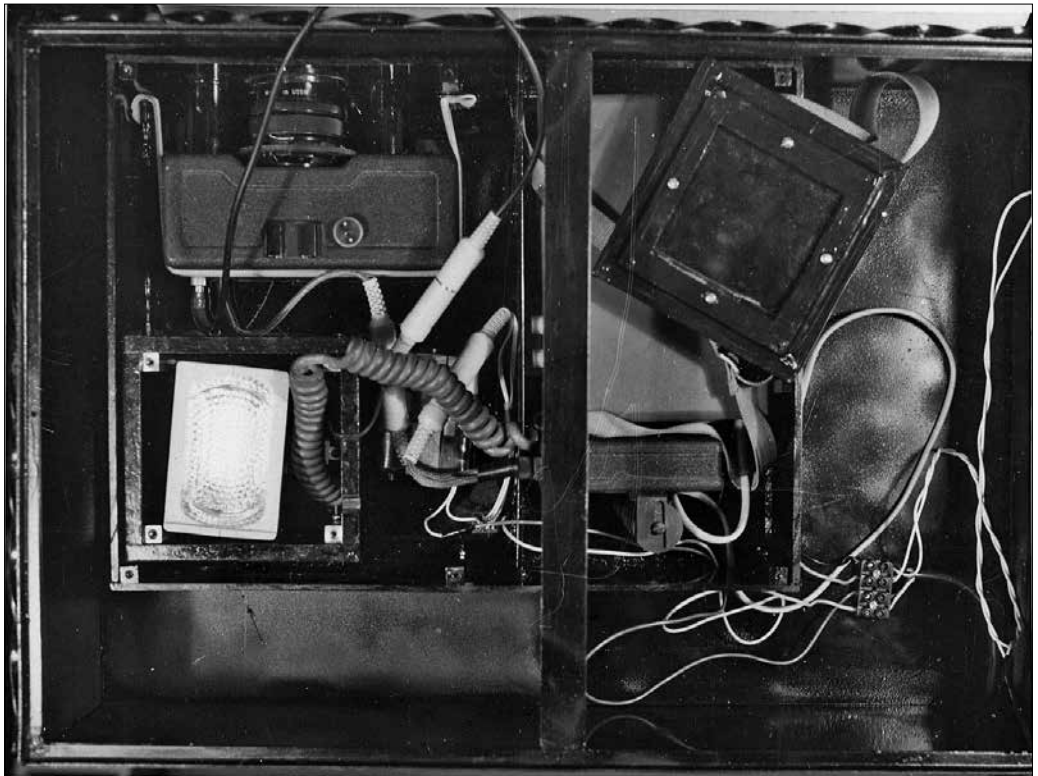
/ Auf Wiedersehen, BStU!

The legacy of a legendary institution

The Director General of the Historical Archives of the Hungarian State Security bids farewell to the Office of the Federal Commissioner for the Records of the State Security Service of the former German Democratic Republic (BStU) or the Stasi Archives, as it is commonly called. This iconic institution will be merged into the German National Archives on the 17th of June 2021.

The BStU is symbolically and chronologically linked to the process of political regime change. The article describes the adventurous circumstances of the establishment of the institution and introduces the achievements of its prominent leaders.

The state security archives of the Central European countries owe a lot to their German “brother”, who has provided guidelines for them. It set in motion an exemplary international collaboration that will not cease with the institution itself but reinforce the work they started together.

= = = = Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk = = = = = = = = = =

/// A lengyel Nőtörténelmi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Intézetének levéltári anyagai

A Nőtörténelmi Kutatóközpont (*Ośrodek Badań Historii Kobiet*) a lengyel Tudományos és Felsőoktatási Minisztérium (*Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego*) „DIALOG”-programja keretében 2019-ben egy nő történelmi tematikájú projektet indított el.¹ A projekt célja elsősorban a tudományos igényű nő történelmi kutatások megkezdése, az elért eredmények bemutatása, illetve mindezek népszerűsítése volt. Megvalósítandó feladatai közé tartozott továbbá, hogy az érintett kutatók tapasztaltabb és ifjabb generációja számára közös tudományos platformot teremtsen, ahol a kutatási eredményeiket megvitathatják, illetve a szerzett tapasztalatokat kicserélhetik egymással.

A projekt működését Małgorzata Dajnowicz, a Białystoki Egyetem Kultúr- és Társadalomtörténelmi Tanszékének vezetője felügyeli. A kutatócsoport további tagjai: Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Ewa Maj, Lidia Michalska-Bracha, Magdalena Mikołajczyk, Agnieszka Szudarek, Maria Bauchrowich-Tocka, Anna Szwed-Walczak, Urszula Sokołowska és Justyna Zajko-Czochańska. A kutatóközpont a 2011 óta működő Nőtudományi Intézet (*Instytut Studiów Kobietych, ISK*) szervezeti alárendeltségébe tartozik. Az intézet igazgatótanácsának elnöke Małgorzata Dajnowicz, további tagjai Marcin Siedlecki és Anna Snarska. A Nőtudományi Intézet elsődleges feladata a kapcsolattartás, illetve különböző oktatási és kulturális projektek működtetése helyi, illetve nemzetközi szinten. Folyamatosan együttműködik a lengyel akadémiai hálózattal és az oktatás helyi szintű egységeivel is. Az alapítók a Białystoki Egyetem (a Történelmi és Államtudományi Intézet), a Pénzügyi és Közigazgatási Egyetem, a Nem-Állami Pedagógiai Főiskola és a białystoki 4. számú középiskola oktatói, továbbá a Białystoki Egyetem történész, szociológus és jogász doktorandusz hallgatói voltak.

1 = Program „DIALOG” MNiSW (nr 0016/DLG/2019/10).

A Nő történelmi Kutatóközpont az alap kutatások elvégzését tűzte ki. Ezen első sorban a lengyel nők nyilvánosságban betöltött szerepének vizsgálatát kell értenünk: miként változott a nők képe a médiában és a sajtóban, illetve a nők szerepe a kultúra, a tudomány, az oktatás, a gazdaság és a politika területén a 19. században, valamint 1945 után. A kutatások egyúttal komparatív jellegűek, s igyekeztek az európai és egyetemes tendenciákra is reflektálni. A kutatás eredményeit az ún. Białystoki Nő történelmi Iskola (*Białostocka Szkoła Historii Kobiet*) által rendezett tudományos konferenciák, konzultációk, workshopok, tematikus vitaestek és egyéb médianyilvános programok keretében tárják az érdeklődők elé.

A Nő történelmi Kutatóközpont alakuló ülésére 2019. október 25–26-án került sor, amelyet „*A lengyelországi nő történelmi irányai – a kutatások állása és perspektívái*” címmel rendeztek meg. A kutatóközpont munkatársai 2019 végén és 2020-ban is tartottak hasonló találkozót, melyek közül három eseményt kell kiemelnünk. Ezek: 1. a már említett Białystoki Nő történelmi Iskola 2019. november 21. és 25. között sorra kerülő első ülése („*A lengyel nő történelmi kutatások irányai és perspektívái*”); 2. a Nő történelmi Kutatóközpont második ülése 2019. december 13-án („*Tudományos kutatás és a nők 20. századi története*”); 3. a központ harmadik ülése 2020. február 7–8-án („*A nő történelmi kutatások forrásai és módszerei*”).

A fenti találkozók során két előadást is tartott Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, a varsói Nemzeti Emlékezet Intézete (*Instytut Pamięci Narodowej, IPN*) Levéltári Forrásfeldolgozó Osztályának munkatársa, aki a Nő történelmi Kutatóközpont projektjének keretében működik együtt az ISK-val. Az első alkalommal, 2019 októberében „*A Nemzeti Emlékezet Intézetében őrzött források felhasználhatósága a szocialista Lengyelország nő történelmi kutatásakor*” címmel. Ebben kitért a Lengyel Népköztársaság kormánypárti nő szervezetének, a Női Ligának (*Liga Kobiet*) az IPN-ben fellelhető irathagyatékára.² A szóban forgó irategyüttes tartalmazza a liga alapszabályát, a propagandaanyagokat, a rengeteg tagsági igazolványt és a különböző tömegrendezvényeken készült fotókat is. Ezen belül talán a legérdekesebb iratcsoportot a tagoknak az alapszervezetekhez írott levelei képezik, melyekben különféle hétköznapi ügyekben kérték a liga segítségét. Ezek alaposabb feldolgozása után világosabb kép rajzolódhat ki a nőknek a szocialista Lengyelországban és a lengyel állambiztonság működtetésében játszott szerepéről.

A „*Titkoszolgálati archívum és a nők története – problémák és kutatási módszerek*” címmel tartott második előadása a Nő történelmi Kutatóközpont munkatársainak 2020. február 3-i találkozóján hangzott el. Az előadó itt azokról a kutatói problémákról beszélt, amelyek a lengyel földalatti szervezetek nő tagjai ellen folytatott különböző politikai eljárások során keletkeztek. A represszió leghevesebb időszakában, 1948 és 1956 között a lengyel állami apparátusok által keletkeztetett dokumentumok többsége bírósági anyag, kihallgatási jegyzőkönyv, vádirat és bírósági ítélet.

2 = = A Női Ligáról és annak kutathatóságáról magyarul lásd Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2019; Dajnowicz, 2020.

Azonban aligha kell bővebben kitérnünk arra, hogy a földalatti tevékenység miatt eljárás alá vont nőket a legtöbb esetben fizikai erőszakkal vették rá a vallomástételre, s így ezek forrásértéke kétséges. Mindebből következik, hogy a tanúvallomások alapján készített vádiratok és bírósági ítéletek is vitatható képet tükröznek. Mivel a sztálinizmus idején rengeteg férfit és nőt ítéltek halálra vagy hosszú éveket tartó börtönbüntetésre, az IPN-ben fellelhető dokumentumokat érdemes összevetni más közgyűjtemények anyagával is. A második világháború alatt működő titkos szervezetek egykori tagjainak üldözésével foglalkozó történészek számára a legfontosabb kontrollforrások a londoni Lengyel Intézet és Sikorski Múzeum (*Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego*) irattárában, illetve a Földalatti Lengyelország Intézetében (*Stydium Polski Podziemnej*) találhatóak.

A fentebb vázolt kutatási problémák ellenére az IPN páratlan iratanyagot őriz, melyből világosan látszik, hogy a földalatti lengyel ellenzék soraiban rengeteg nő harcolt a népi, szocialista kormány ellen is.

Fordította: Pócs Nándor

=== Hivatkozott irodalom ===

Dajnowicz, 2020

Dajnowicz, Małgorzata: A Női Liga működése a népi Lengyelországban.

Betekintő, 2. sz. 87–97.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, 2019

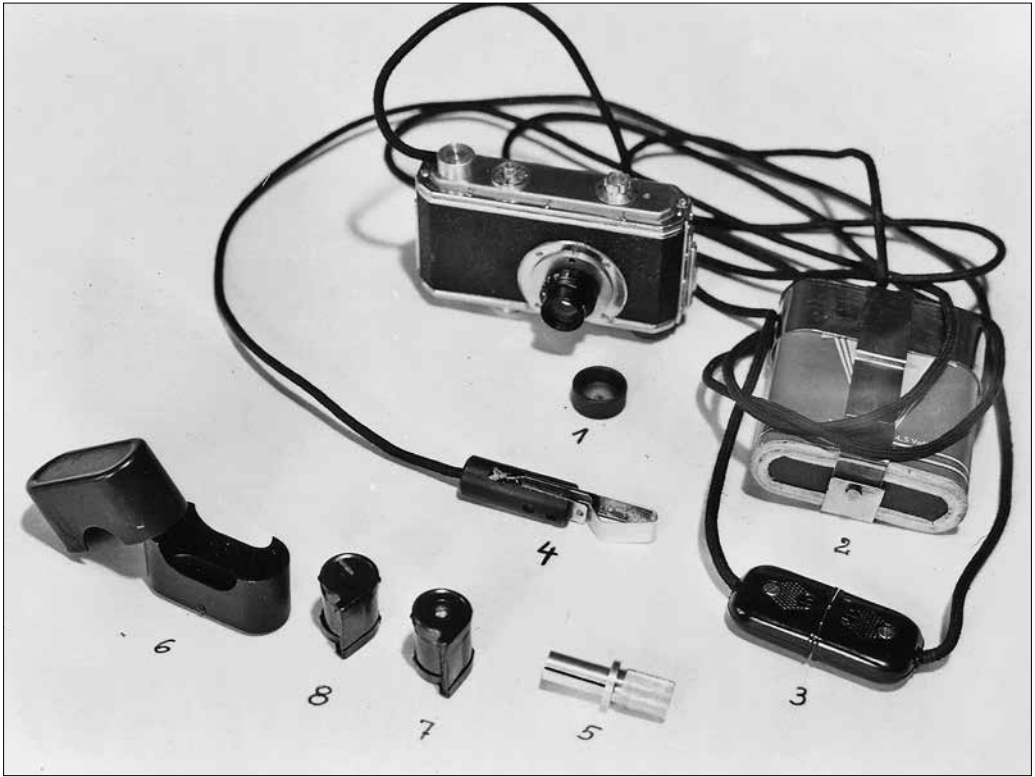
Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna: A Női Ligára vonatkozó levéltári iratok a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete Központi és Területi Levéltáraiban, valamint hasznosíthatóságuk a szervezet történetének feltárásában.

Betekintő, 2. sz. III–131.

Kulcsszavak

=====

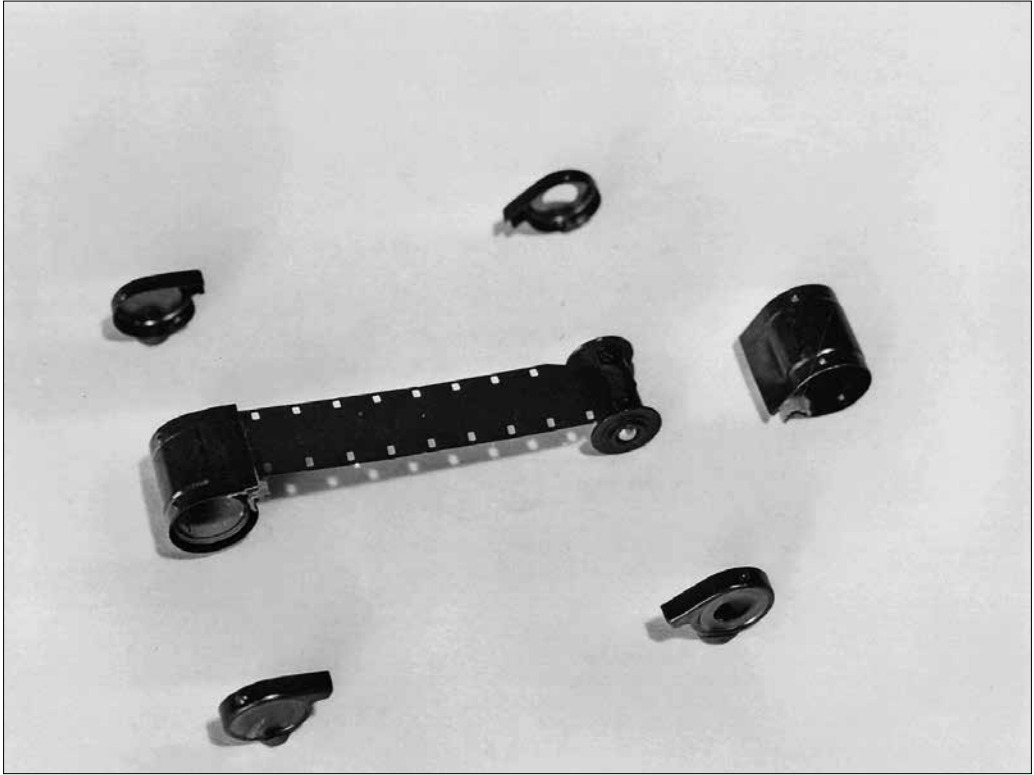
Lengyelország, társadalomtörténet, Történeti Levéltár

/ The Polish Women's History Research Center and the Archival Sources of the Institute of National Remembrance /

The article provides a brief history of the Institute of Women's Studies and an introduction of the documents held by the Institute of National Remembrance in the frame of its activity. The project "Women's History Research Center" is financed by the "Dialogue" program of the Ministry of Science and Higher Education. Its purpose is to initiate, present and promote scientific research on the history of women in Poland. The project is implemented by the Institute of Women's Studies in Białystok. The President of the Management Board is Prof. Małgorzata Dajnowicz.

During the meetings organized by the Institute of Women's Studies there were two lectures introducing the resources of the Institute of National Remembrance concerning the history of women in the Polish People's Republic. In both lectures the authors pointed the specific characters of documents of the Institute of National Remembrance and the problems related to their analysis.

= Szemle =
////////////////////

/// Szécsényi András

=== **Kiváltságos zsidók, 1944**

Budapest–Bergen–Belsen–Svájc: A Kasztner-vonat fővárosi utasai. / Budapest–Bergen–Belsen–Switzerland: The Budapest Passengers of the Kasztner Train.
Szerkesztette: Lukács Anikó.

Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2020. 95 p.

Nem mondható rendszeresnek, ha magyar nyelven, különösen magyar szakemberek tollából a holokauszt magyar vonatkozásairól, illetve azzal tágabban összefüggő eseményekről új megközelítésből szerezhetsz ismereteket a témakör iránt érdeklődő olvasó. Jelen kötet azonban, amely a Kasztner-vonat utasainak egy csoportjára, a budapesti zsidókra fókuszál, részben ilyen munka.

Kasztner Rudolf (Rezső) kolozsvári ügyvéd és újságíró 1940 óta élt Budapesten családjával. Már Erdélyben csatlakozott a cionista mozgalomhoz, ebbéli tevékenységét azonban Budapesten emelte magasabb szintre. A zsidóság üldöztetésének fokozódásával Kasztner bekapcsolódott a Komoly Ottó vezette Segély- és Mentőbi-

zottság (Vaada) munkájába, amelynek az agilis és jó kapcsolatokkal rendelkező férfi idővel egyik irányítójává vált. A Mentőbizottság, melynek fő célja az országba

menekült zsidóknak a brit fennhatóság alatt álló Palesztinába való juttatása volt, az ország 1944. március 19-ei német megszállását követően még aktívabban lépett fel hitsorsosaik érdekében. Hamar tudomást szerzett és hitelt adott a beérkező információknak,¹ miszerint a hitleri Endlösung célja az európai zsidóság megsemmisítése, ilyenformán a nemzetiszocialisták a Magyarországon élő mintegy 800 000 fős zsidó (vagy a zsidótörvények által annak minősített keresztény) lakosságot is halálra ítélték. A tettestársi szerepkörben diszponáló Sztójay-kormány és más állami szervezetek részvételével a vidéki zsidóság precízen kivitelezett és olajozottan végrehajtott gettósítását és deportálását (1944. április 16. – július 4.) a Vaada természetesen sem megakadályozni, sem lassítani nem tudta. A tavaszi és nyári hónapokat azonban a budapesti Zsidó Tanács mellett (előtt?) egyre nagyobb befolyást szerző csoport – egyebek mellett – kapcsolatépítésre, tárgyalásokra és akciók kivitelezésére használta fel. Kasztnerék összeköttetést teremtettek Kurt Becherrel és Adolf Eichmann-nal, akik a Vaada vezetőit partnernek tekintették. Bechert és más ss-tiszteket részben személyes meggazdagodásuk mozgatta, részben pedig a háború utánra tekintettek, és a genocídiumban betöltött szerepüket igyekeztek tisztára mosni. Hosszas és fordulatos alkudozások nyomán sikerült megállapodniuk abban, hogy mintegy 1 000 dollárnak megfelelő készpénzért, értékpapírokért és ékszerekért cserébe legalább ezer személyt kiutaztathassanak semleges területre.

A vonat utaslistájának összeállításban Kasztner lényegében szabad kezet kapott, jórészt mégis a kolozsvári cionisták javaslatai szerint állította azt össze, amit később más Mentőbizottság-tagok kérésére korrigált. Hogy a listára hogyan, továbbá kik kerültek fel és miért – mindez a mai napig megosztja a Kasztnerre és „vonatára” emlékezőket, illetve a történetírást egyaránt. Sokak (különösen a transzport tagjainak leszármazottai) szemében érthető módon Kasztner embermentő hős volt, aki élete kockáztatásával sok száz, főként magyar identitású zsidót mentett ki a nácik karmai közül.² Mások – mint legutóbb Paul Bogdanor – véleménye szerint viszont Kasztner áruló volt, aki kölcsönös előnyökért „lepaktált az ördöggel.”³ A mértéktartó értékelések több szempontot is figyelembe vesznek. Az biztos, hogy Kasztner különféle csoportok tagjait juttatta fel a vonatra, nem csak prominenseket és cionistákat (budapesti neológok, vidéki ortodoxok, külföldi menekültek, árvák stb.).⁴ Kétségtelen, hogy akcióját hozzátartozói (közte felesége) kimenekítésére is használta, amelyhez igénybe vette apósa, Fischer József befolyását, aki a kolozsvári zsidó hitközség elnöke és román parlamenti képviselő volt, később pedig az utazó csoport megválasztott vezetője (Lagerältester) Bergen-Belsenben is. Kasztner tárgyalásai 1944. június 30-án hoztak eredményt. Az addigra a budapesti Columbus utcai Siketné mák Intézeté-

1 = Haraszti, 2005: 10.

2 = Például: Porter, 2007; Szamosi, 2008.

3 = Bogdanor, 2016. Az említett, később elterjedt értékelést jeruzsálemi perében a bíró használta először.

4 = Például: Karsai–Molnár (szerk.), 2013, különösen: 17–49.; legújabban: Veszprémy, 2021.

ben, valamint a Bocskai és az Aréna (ma: Dózsa György) úti zsinagógákban felállított gyűjtőtáborokban összezsúfolt zsidók engedélyt kaptak a távozásra. Úgy hittek, Palesztinába vagy Spanyolországba távozhatnak. A rákosrendezői állomás egyik mellékvágányára helyezett marhavagon azonban gyorsan lelombozta elvárásaikat. Amint kikerültek fővárosi átmeneti táborhelyükről, a viszonyok nyomban leromlottak. A borzalmas körülmények között zajló, kacifántos vonatút ismeretlen helyre, a Hamburg és Hannover közti Bergen-Belsen koncentrációs táborba vitte őket, ahol a többséget december elejéig, közel fél évig fogva tartották, amíg végre Svájcba kerülhettek.

A Budapest–Bergen-Belsen–Svájc. A Kasztner-vonat fővárosi utasai című vékony kötet a fenti történet szereplőinek egyik csoportját, a budapesti zsidóság egyes tagjainak élettörténetét és kivásárlásuk utáni kálváriáját járja körül. Előzménye a Budapest Főváros Levéltárában rendezett, *Falba zárt sorsok* című időszaki kiállítás hasonló című egysége volt.⁵ A tárlat rendezése során gyűjtötték össze azokat a dokumentumokat, fényképeket, tárgyakat, és végeztek családtörténeti kutatásokat, amelyek e kötetnek is alapját képezik. A tárlat – miként jelen könyv is – nem Kasztnert és mentőtevékenységét helyezi fókuszába, hanem tíz olyan budapesti zsidó család sorsának szélesebb történeti keretek között történő bemutatására vállalkozik, akik a vonat közel 1700 utasa között 1944. június 30-án elhagyhatták az országot, és két lépcsőben, augusztusban, majd decemberben Svájcba kerültek. A kötet témája nem a semmiből került a levéltár látókörébe: kötődik a budapesti Kossuth tér egyik lakásában váratlanul napvilágra került fővárosi lakásívekhez, azok feldolgozásához és bemutatásához, amelyből a *Falba zárt sorsok* másik kiállítási egysége, a *Házak és emberek, 1944* készült. E lakásíveknek ugyan elenyésző tartalmi közülük van a Bergen-Belsenbe, majd onnan Svájcba „kiszállított” zsidó családok történetéhez, viszont összeköti őket, hogy mindkét esetben személyes sorsok, életutak és ehhez kapcsolódó magániratok és narratív források bemutatásáról és értelmezéséről volt szó.

A kötet hatfős szerzőgárdája – egy kivételével mind Budapest Főváros Levéltárának munkatársai: Garami Erika, Lukács Anikó, Nagy Ágnes, Németh Ágnes, Sipos András és Annie Szamosi – a kiterjedt forrásfeltárás során tucatnál is több levéltárból, illetve privát archívumból gyűjtötték össze az interpretált közigazgatási, hivatali, illetve ego-dokumentumokat. A gyűjtemények sorából is kiemelkedik a zürichi Archiv für Zeitgeschichte-ben lévő Verband Schweizerischer Jüdischer Fürsorgen – ilyen vonatkozásban tudomásom szerint soha nem hasznosított – iratanyaga, valamint Budapest Főváros Levéltára sokrétű családi irategyűjtései, továbbá különféle hivatalinak, szervezeteinek dokumentumai, térképei és fotói, amelyek a munka forrásbázisát képezik.

⁵ = Falba zárt sorsok. Budapest Főváros Levéltára időszaki kiállítása, 2019.

A munka műfaját nehéz meghatározni, és ebben a kötet készítői sem sietnek az olvasók segítségére. Részben fényképek, grafikák, dokumentumok és más egyéb források reprodukcióit gazdagon bemutató, tudományos igényű kiállítási katalógusként jelölhető meg; ugyanakkor nem szerepelnek benne teljes tárgy- és dokumentum-leírások, és kiállítási vezetőnek a tárlat méreteihez képest túlságosan terjedelmes. Egy értékelés szerint „album-jellegű” összeállításról van szó,⁶ ami részben igaz, ám a kötet önmagában értelmezhető és értelmezendő történeti összegzésként is felfogható. Forráskiadvány-jellege is felsejlik, hiszen nem áll másból, mint családi dokumentumok és levéltárban elhelyezett magániratok történeti keretek közötti bemutatásából. Formailag azonban nem felel meg a klasszikus, levéltári forrásgyűjtemények kiadásával szembeni követelményeknek. A kötet ugyanis tudatosan kerüli a lábjegyzeteket, azonban a szerkesztés elveiről sehol sem talál információt az olvasó, így homályban marad ennek miértje. Az utolsó lapokon szereplő kép- és dokumentumjegyzék ugyan logikusan követi a könyv lapjain leírtakra-bemutatottakra való hivatkozást, feltűnő az a szerzői szándék, hogy csak a forrásokat jelölnek meg, történeti szakirodalmat nem. A Lukács Anikó szerkesztette könyv nem tekinthető kismonográfiának sem, hiszen több szerző közös munkájáról van szó, amely velősen, ugyanakkor e műfajhoz túlságosan rövidre szabottan ágyazza be mondani valóját a nagyobb keretek közé, ezért nem reflektálhat a témával összefüggő történeti interpretációkra és vitákra.

Ha már itt tartunk, érdemes leszögezni, hogy a Kasztner-vonatról és annak utasairól szóló tudományos diskurzus egyébként sem Magyarországon folyik. Ez összefüggésben áll azzal, hogy a második világháború után Izraelbe alijázó Kasztner új hazájában náci kollaboráció vádjával 1953-ban perbe fogták, majd meggyilkolták; ez az eseménysor személyére és mentőtevékenységére meglehetősen korán, majd a jeruzsálemi Eichmann-per (1961) révén ismételten ráirányította a nyugati (tudományos) közvélemény figyelmét. Ezzel szemben Magyarországon lényegében az 1980-as évek derekáig nem lehetett róla nyíltan beszélni, s később sem került a magyar kutatások homlokterébe. A magyarországi jelenlét hiányát magyarázza a hazai holokausztkutatásokat a mai napig jellemző zártság és elszigeteltség, illetve az intézményesültség általános hiánya, amely nehezíti teszi a külföldi diskurzusokban való aktív részvételt.⁷ Éppen ezért a kötet szerzői és szerkesztői jól döntöttek, amikor a könyvet két nyelven – magyarul és angolul – adták közre. A Budapest–Bergen-Belsen–Svájc mentőút vonal ugyanis (a későbbi cionista mentőakciók mellett)⁸ nemcsak a háború alatti önmentés legsikeresebb akciója volt, amelyben Kasztner bátorsága elvitathatatlan szerepet játszott.

6 = = Klacsmann, 2020.

7 = = Erre világított rá elsőként Gyáni, 2008: 13–23. A változásokról újabban Laczó, 2019.

8 = = Ennek alátámasztására lásd például Benedek–Vámos, 1990; Novák, 2007.

A mintegy száz oldal terjedelmű, képekkel gazdagon illusztrált munka volta-képpen két nagy tematikai egységre oszlik. Az első harmadát kitevő, néhány oldalas, rövid fejezetekre tagolódó rész lényegében azokat a történeti kereteket mutatja be (makroperspektívából), amelyekben azután a kötet második kétharmadát kitevő egyes családtörténetek (mikroperspektívából) értelmezhetőek. Úgy vélem, hogy az előbbi kisebb-nagyobb hiányosságokkal bír, míg a mikrohistorikus fejezetek jobban sikerültek, ezért a recenzió további része elsősorban a nagyobb kereteket leíró részekre fókuszál. A kötetet az előszó után – némileg a fentiekhez igazodva – egy személyes hangvételű bevezető nyitja meg (*Utazásom a múltba / A Personal Journey into the Past*): Annie Szamosi szövege egy olyan másodgenerációs túlélő vallomása, akinek nagyszülei, Sternberg Zebulon Jonatán és Dach Margit a vonat alpesi államba került utasai voltak. Szamosi szövege – éppen személyessége, egyszersmind akaratlan elfogultsága okán – megkívánta volna a szerkesztői reflexiót, még akkor is, ha Szamosi egyébként Kasztner Rezső tevékenységének monográfusa.⁹ Ugyanis az olyasféle mondatok, mint hogy a vonat utasai nem voltak prominens személyek (12.), nem tartoznak a mainstream értelmezések közé. Ezért indokolt lett volna jegyzetekben kiegészíteni, különösen akkor, amikor a narráció egyébként is (a kötet terjedelmét tekintve érthetően) nélkülözi a Kasztnerről folyó történeti diskurzus bemutatását.

A következő fejezet (*A Kasztner-vonat / The Kasztner Rescue Operation*) lényegében a Mentőbizottság működését, benne Kasztner Rezső szerepét, valamint a vonatút történetét mutatja be elindulásától Svájcba érkezéséig. E tömör leírás jó arányérzékkel és biztos kézzel megrajzolt összefoglalás, amelyet vizuálisan is láthatóvá tesz a magyar szakirodalomban elsőként bemutatott útvonalterkép, amely – amint a forrásjegyzékben is látszik – a Bergen-Belsen Emlékhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) állandó kiállításának katalógusában¹⁰ található térkép átültetése (21–23.). Véleményünk szerint e fejezet esetében különösen indokolt lett volna jegyzetelni, egyszersmind orientálni az olvasót a felhasznált szakirodalomhoz is, nemcsak a vázolt vitás kérdések okán, hanem pusztán azért is, mert az angolul nem tudó nagyközönség számára hiánypótló vállalkozás lett volna. A szerzők nem reflektáltak az utasok számát érintő szakirodalmi bizonytalanságokra sem, egyszerűen átvették az 1864-es létszámot.¹¹ Még meglepőbb, hogy a könyvből egyáltalán nem derül ki, hogy a „Noé bárkájaként” aposztrofált szerelvény voltaképpen hány budapesti és hány vidéki utast vitt magával.

A következő fejezet (*Élet Bergen-Belsenben / Life in Bergen-Belsen*) a lágerélet hónapjait kívánja reprezentálni. Ez az egység – véleményünk szerint – a legproblematisabb része a BFL kiadványának. Nem nyújt mást, mint összesen három (!) visszaemlékezőtől kiválogatott idézetek rövid halmazát, amelyet Irsai István grafi-

9 = = Ami egyébként a kötetből nem derül ki. Vö. Szamosi, 2008.

10 = = Bergen-Belsen Katalóg, 2009: 179.

11 = = Az utaslétszámot a mértéktartó irodalom jelenleg 1683–1690 közé teszi. Rahe-Fischer (szerk.), 2020: 17–23.

kus táborban készített rajzai és grafikái illusztrálnak,¹² holott a Lüneburger Heidén elfekvő lágerkomplexum volt a vonat utasainak legfontosabb, többségüknek mintegy fél évig közös színtere.¹³ Irsainak, mint a vonat egyik utasának, a korszak neves alkalmazott és reklámgrafikusának szerepeltetése jó ötlet volt, annál is inkább, hiszen ő a családtrótténetek között is helyet kap. Ugyanakkor fájdóan hiányzik a történeti interpretáció. A kötet hiányossága, hogy sem itt, sem másutt nem derül ki Bergen-Belsen jelentősége, a szerzők nagyvonalúan elsiklottak afelett, hogy a Kasztner-vonat utasai a holokauszt egyetemés történetének prizmáján át szemlélve is mennyire különleges táborba kerültek. Bergen-Belsen az ss lágerbirodalmában 1942-től azt a szerepet kapta, hogy egy meghatározott részében olyan európai zsidókat gyűjtsenek össze, akiket a szövetségésekkel való titkos tárgyalások eredményeként német hadifoglyokra vagy más német nemzetiségű személyekre kívántak cserélni. Kasztnerék érkezése előtt a britek és a németek néhány csereakcióat nyélbe is ütöttek.¹⁴ Kasztner és utastársai is éppen ezért kerültek a kezdetben Zivilinternier-tenlagernek (civil internáltak tábora), majd többnyire Aufenthaltslagernek (tartózkodási tábor), később Sonderlagernek (speciális tábor) nevezett láger részbe, ahonnan két lépcsőben Svájcba távozhattak. A Sonderlagerben a családok együtt maradhattak, a foglyok itt sokkal jobb feltételek között éltek, mint az ss lágerrendszerében bárhol másutt, amit többek között az is fémjelez, hogy nem szabtak ki rájuk munkakötelezettséget és részlegükben szabadon szervezkedhettek. Ugyancsak ez volt az egyedüli láger rész, ahol a foglyok döntő többsége, 90%-a zsidó volt és nem hadifogoly vagy politikai rab.¹⁵ Véleményem szerint a kötetben a fenti körülmények ábrázolásának teljes negligálása hiba, hiszen az olvasó számára komplex képet lehetett volna nyújtani az ottani körülményekről, nem is beszélve a csoport táborban töltött hónapjainak teljesen egyedülálló, és a magyar olvasók előtt aligha közismert viszonyairól, amelyek a kötet családtrótténeteihez is gazdag munitiót szolgáltathattak volna.

A *Menekültélet Svájcban / Refugee Life in Switzerland* című fejezetről is hasonlók lehet elmondani: az ugyan kiderül, hogy az első csoport augusztus 21-én 318 fő volt (27.), ellenben azt már nem, hogy a jóval nagyobb, december 7-én a semleges államba megérkező kontingensben hány szerencsétlen, elgyötört embert került

12 == Irsai műveit, életútját, különösen táborbeli szerepét egyébként Németországban szintén feldolgozták egy Magyarországon korábban és e könyvben egyaránt viszs-zhangtalanul maradt, két nyelven is kiadott kötetben: Löb–Rahe–Irsai, 2014; 2015.

13 == A fennállása során több ízben funkciót váltott Bergen-Belsen a cseretábor mellett hadifogolytábor és munkatábor is volt, ahová 1944 júliusa és 1945 áprilisa között a Kasztner-vonaton kívül mintegy 12 000 magyar zsidót hurcoltak. Mellette helyezkedett el az 1944 decemberétől magyar honvéd- és hadapródegységeket is állomásoztató katonai páncélos kiképzőtábor (Truppenübungsplatz Bergen-Hohne) is. A magyar vonatkozásokról összefoglalóan: Billib, 2014; Szécsényi, 2019.

14 == Lásd elsősorban Bauer, 1996; Breitman, 1997.

15 == Rahe, 2008: 189–190.

ki az északnyugat-németországi táborok komplexumból. Ezt leszámítva a tematikai egységben korrekt összefoglalót kapunk a Kasztner-csoport svájci menekültstátuszban – nehézségekkel teli, ám szabadságban – eltöltött időszakáról.

A munka nagyobb része, kétharmada tizenkilenc budapesti zsidó magánszemély, jórészt házaspár személyes történetén keresztül enged a korábbiaknál mélyebb bepillantást a címben megjelölt út történetébe. Nem lehet eléggé dicsérni azt a kezdeményezést, amely a vészkorszak hazai irodalmában a sokáig *mainstream*-nek számító elkövetői oldal helyett/mellett a klasszikussá vált hilbergi felosztás szerinti más résztvevői csoportok – jelen esetben az áldozatok – forrásai alapján, áldozati nézőpontból mutatja be a holokauszt eseményeit. Az 1990-es évekig a kutatásokban az áldozatok „*majdnem láthatatlanok*” voltak,¹⁶ az ő személyes tapasztalataik immár az áldozatok utáni időben, egyúttal a digitalizáció előretörésével váltak hangsúlyosabbá.¹⁷ A hazai irodalomban mégis ritkán találkozunk olyan munkákkal, amelyek nemcsak rájuk fókuszálnak, de kifejezetten a kisemberek történeteivel foglalkoznak.¹⁸ Az ehhez kapcsolódó narratív források, ego-dokumentumok értő feldolgozása alapján bemutatott rövid családtörténetek apró építőkövek ahhoz, hogy jobban megértsük az elszenvedők szűk mozgástérre szabott lehetőségeit, cselekedeteit.

A Kasztner-vonat fővárosi utasai esetében a mikrotörténeti interpretáció jól egészíti ki a Budapest–Bergen–Belsen–Svájc útvonalról általánosan írottakat. Sajnos a könyv műfaji keveredése és a szűkre szabott keretek nem tették lehetővé az egyéni életutak mélyebb elemzését, holott a kötet végi forrásjegyzékből és az albumszerű képanyagból kitűnik, hogy bőven lett volna elég forrás a hosszabb, komplexebb leírásokhoz. Ezzel együtt is egy-egy személyről nemcsak a deportálásuk történetét ismerhetjük meg, de a szerzők sikerrel törekedtek a budapesti közéletben betöltött szerepüket is bemutatni, sőt, családtörténetük legfontosabb vonatkozásait is ábrázolni. Végigkövethetjük a kiválasztott személyek svájci megmenekülése utáni sorsát is. A tíz személyes történet remek egységgé formálja e fejezeteket, amellyel szemben csupán három kritikai megjegyzést fogalmazhatunk meg. Nem szeretnék számon kérni a kötetben olyasmit, ami eleve nem volt célja, mégis úgy érzem, hiánypótló vállalkozás lett volna, ha a szerzők nemcsak néhány, de az összes budapesti utasról összegző megállapításokat tesznek.¹⁹ Kifogásolható az is, hogy a kötet nem ad magyarázatot arra, miért éppen ez a tizenkilenc személy került bemutatásra.

Ráadásul a válogatás némi ellentmondást eredményezett: a szerzők a korábbiakban a Kasztner-vonatot kifejezetten nem prominens zsidók mentőakciójának állít-

16 = = Ehrenreich–Cole, 2005: 213.

17 = = Kovács, 2018: 107–119.

18 = = Pető–Szabó–Szécsényi, 2020: 385–389.

19 = = A fennmaradt utaslisták az International Tracing Service levéltárában fellelhetők, a Gedenkstätte Bergen-Belsen (GBB) archívumában pedig tudományos igényű utasjegyzék is készült. (Köszönöm Bernd Horstmannak [GBB] az információt.)

ják be, azonban a bemutatott családtörténetek nem ezt támasztják alá. Apor József és felesége ugyanis építési nagyvállalkozó házaspár, Bamberger György élelmiszeripari nagyvállalkozó, Dankner Henrik pedig neves, a felsőbb körökkel bizonyára jó kapcsolatokkal bíró budapesti ékszerész. Munk Gábor és felesége élelmiszer-nagykereskedőként került a belseni különleges táborrészbe, utóbbiak ráadásul a Kahan család közeli rokonai voltak, ami arra utal, hogy volt, aki ekkor is kamatoztatni tudta az elit családok közti kapcsolatokat. Freudiger Károly élelmiszeripari vállalkozó és háztulajdonos neves budapesti ortodox família tagja volt, Kahan Nison és neje, Munka Gizella a hazai cionista mozgalom és közélet neves reprezentánsaiként, vezetőiként éltek a Sztójay-kormány alatti Budapesten. Kahan Nison ráadásul 1944 tavaszától a Központi Zsidó Tanács tagja is volt. Sternberg Zebulon Jonatán és felesége, Dach Margit budapesti régiség-nagykereskedők voltak, kiváló kapcsolatokkal. A fenti személyek esetében tehát a fővárosi zsidó elitről beszélünk, akik – mint az egyes leírásokból kiderül – kivétel nélkül baráti vagy üzleti kapcsolatban álltak a cionisták egyes csoportjaival, a Vaadával vagy éppen magával Kasztner Rezsővel. Dankner Henrik például egy vásárlója révén került kapcsolatba Kasztnerrel, s ez elég volt ahhoz, hogy több családtagját is a vonatra menekítse. Szondi Lipót, a korszak népszerű és neves pszichiáttere, a sorselemzési módszer világhírű kifejlesztője és felesége, az utazásairól naplót író Radványi Lili az értelmiségi felső tízezerhez volt sorolható. Irsai István, a korban ismert és jómódú reklámgrafikus ugyancsak cionista munkakapcsolatai révén került be. Jól látszik tehát, hogy az utasok valamilyen módon a tehetős vagy éppen elitcsoportok tagjaiként menekültek meg. A fenti szociológiai mintába egyetlen házaspár nem illeszkedik: Gádor László és felesége, Donáth Blanka. A mérnök-tisztviselő és fiatal felesége inkább a budapesti zsidó kispolgársághoz tartoztak, ám abban ők is azonosak a bemutatott többi személlyel, hogy fiatal cionistákkal való kapcsolatuk révén kerültek a vonatra.

Megrendítő olvasni, hogy a foglalkozáshoz kötődő egykorú vagy háború utáni munkaügyi dokumentumok, fényképek, korabeli ábrázolások, lakásívek, kérelmek, képeslapok, levelek, memoár-részletek és egy sor egyéb forrás által és családtörténeti leírásokon keresztül bemutatott tizenkilenc személy közül csak négyen választották a svájci Caux-ban, illetve Montreux-ben megélt felszabadulás után a Magyarországra történő repatriálást. A többiek szétszóródtak a világ számos államában. A kötet összességében fontos hozzájárulás a magyarországi holokauszt historiográfiájához, látásmódja illeszkedik a kurrens nemzetközi kérdésselvetésekhez. Bizonyítja, hogy a traumák, egyéni és kollektív üldöztetések vizsgálata mikrotörténeti vizsgálatok révén színes, összetett képet alkot, s e mozaikok nélkül az összkép voltaképpen nem is lenne megfejthető.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bauer, 1996

Bauer, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945*.
Yale University Press, New Haven.

Benedek–Vámos, 1990

Benedek István Gábor – Vámos György: *Tépd le a sárga csillagot. Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról*. Pallas Lap- és Könyvkiadó, Budapest.

Bergen-Belsen Katalog, 2009

Bergen-Belsen. Kriegsgefangenenlager 1940–1945. Konzentrationslager 1943–1945. Displaced Persons Camp 1945–1950. Stiftung niedersächsische Gedenkstätten (szerk.). Wallstein Verlag, Göttingen.

Billib, 2014

Billib, Stephanie: „In Folge eines glücklichen Zufalls...” Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945. In: *Bergen-Belsen Neue Forschungen*. Szerkesztette: Habbo Knoch – Thomas Rahe. Wallstein Verlag, Göttingen. 92–99.

Bogdanor, 2016

Bogdanor, Paul: *Kasztner's Crime*. Routledge, Milton Park.

Breitman, 1997

Breitman, Richard: Himmler and Bergen-Belsen. In: *Belsen in History and Memory*. Szerkesztette: Jo Reilly – David Cesarani – Tony Kushner – Colin Richmond. Frank Cass, London–Portland. 72–84.

Gur, 2007

Gur, David: *Brothers for Resistance and Rescue: The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II*. Gefen Publishing House, Jerusalem.

Gyáni, 2008

Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3. sz. 13–23.

Ehrenreich–Cole, 2005

Ehrenreich, Robert M. – Tim Cole: The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization*, 3. sz. 213–224.

Haraszi (szerk.), 2005
Auschwitzi jegyzőkönyv. Szerkesztette: Haraszi György. Múlt és Jövő Kiadó,
Budapest.

Karsai–Molnár (szerk.), 2013
The Kasztner Report. *The Report of the Jewish Rescue Committee, 1942–1945*
by Rudolf Kasztner. Szerkesztette: László Karsai – Judit Molnár.
Yad Vashem, Jerusalem.

Klacsman, 2020
Klacsman, Borbála: Bookreview on Budapest–Bergen-Belsen–Svájc: A Kasztner-
vonat fővárosi utasai [Budapest–Bergen-Belsen–Switzerland: The Budapest
passengers of the Kasztner train]. Edited by Anikó Lukács. Budapest: Buda-
pest City Archives, 2020. *The Hungarian Historical Review*, 3. sz. 580–582.

Kovács, 2018
Kovács Éva: „Post-testimony”. A tanúságtétel helye a Soá történeti elbeszélésében.
Socio.hu, 3. sz. 107–119. https://socio.hu/uploads/files/2018_3/29_kovacseva.pdf (utolsó letöltés: 2021. április 10.).

Laczó, 2019
Laczó Ferenc: Változó helyünk a holokauszt történetírásában. *Szombat*, május 3.
<https://www.szombat.org/tortenelem/valtozo-helyunk-a-holokauszt-tortenet-irasaban> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

Löb, 2009
Löb, Ladislaus: *Megvásárolt életek. Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója.*
Egy túlélő története. Athenaeum, Budapest.

Löb–Rahe–Irsai, 2014
Postkarten von Bergen-Belsen. István Irsai und seinen graphisches Werk.
Szerkesztette: Ladislaus Löb – Thomas Rahe – Miryam Sonnenfeld-Irsai.
Stiftung niedersächsische Gedenkstätten, Celle.

Löb–Rahe–Irsai, 2015
Postcards from Bergen-Belsen. István Irsai and his graphic art.
Szerkesztette: Ladislaus Löb – Thomas Rahe – Miryam Sonnenfeld-Irsai.
Stiftung niedersächsische Gedenkstätten, Celle.

Novák, 2007

Novák Attila: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 1. sz. 143–166.

Pető–Szabó–Szécsényi, 2020

Andrea, Pető – Alexandra, M. Szabó – András, Szécsényi: Introduction. *The Hungarian Historical Review*, 3. sz. 385–389.

Porter, 2007

Porter, Anna: *Kasztner vonata. Kasztner Rezső igaz története regényben elbeszélve*. Mérték Kiadó, Budapest.

Rahe, 2008

Rahe, Thomas: *Bergen-Belsen: Stammlager*. In *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. 7. kötet. Szerkesztette: Wolfgang Benz – Barbara Distel. Verlag C. H. Beck OHG, München. 186–217.

Rahe, 2014

Rahe, Thomas: Die „Kasztner-Gruppe” im Konzentrationslager Bergen-Belsen. Soziale Struktur, Lebensbedingungen und Verhaltensformen. In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*. Szerkesztette: Habbo Knoch – Thomas Rahe. Wallstein Verlag, Göttingen. 51–91.

Rahe–Fischer (szerk.), 2020

Kolb Jenő: „Hit az emberben.” *Bergen-belseni napló*. Szerkesztette: Thomas Rahe – Lajos Fischer. Wallstein Verlag, Göttingen. 15–55.

Szamosi, 2008

Szamosi, Annie: *Rudolf Kasztner in History, in Testimony, and in Memory*. Library and Archives Canada, Ottawa.

Szécsényi, 2019

Szécsényi András: Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében. In: *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Szerkesztette: Gecsényi Lajos. Milton Friedman Egyetem, Budapest. 175–191.

Szita, 2005

Szita Szabolcs: *Aki egy életet megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár 1944–1945*. Corvina Kiadó, Budapest.

Veszprény, 2021

Veszprény, László Bernát: „Zionist rescue was Definitely an inter-organizational project.” New Aspects of the Kasztner-Train. In: *The Holocaust in South-Eastern Europe. Historiography, Archives Resources and Remembrance*. Szerkesztette: Adina Babeş-Fruchter – Ana Bărbulescu. Vernon Press, Wilmington. 263–291.

Kulcsszavak

=====

Budapest, könyvismertetés, zsidómentés

= Privileged Jews, 1944 =

/// A BOOKREVIEW ON

Budapest–Bergen-Belsen–Svájc: A Kasztner-vonat fővárosi utasai. / Budapest–Bergen-Belsen–Switzerland: The Budapest Passengers of the Kasztner Train.
Ed. Anikó Lukács.

Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2020. 95 p.

Rudolf Kasztner's rescue action has been one of the popular areas of the Holocaust historiography in the past decades. For each of the approx. 1684 passengers had to pay more than a thousand dollars to the SS in order to get permission to leave Hungary. The train departed from Budapest on June 30 and arrived in Bergen-Belsen. The passengers were detained in a special camp sector of the concentration camp. The book focuses on 19 personal histories of the "privileged" passengers who had lived in Budapest until they finally reached the neutral Switzerland in August or just half a year later. The editors used ego-documents and photos of the victims from various private collections and archives (for example the Verband für Jüdischer Fürsorgen material) to analyze the microlevels of the group's peculiar history. This previously neglected approach and the personal sources together help to understand why the Kasztner train played a specific role in the Hungarian Holocaust.

=== E számunk szerzői ===

CSEH GERGŐ BENDEGÚZ
főigazgató, ÁBTL

KOÓS LEVENTE
történész doktorandusz, PPKE BTK

MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK, ANNA
történész, Nemzeti Emlékezet Intézete, Varsó

PAPP ISTVÁN
történész, ÁBTL

SZÉCSÉNYI ANDRÁS
történész, ÁBTL

VINCZE XÉNIA
könyvtáros, ELTE BTK

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu.

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.